

Utredningsmetodik, kritiskt utredande och saktighet

Bo Edvardsson
Örebro universitet
Akademin för juridik, psykologi och socialt arbete
2006

Utredningsverksamheten i vårt samhälle är omfattande och brister kan få och får svåra konsekvenser för enskilda, organisationer och samhälle. Det jag här kommer att ta upp kan i mycket te sig elementärt, men enligt vad jag sett av utredningar, åtminstone från en del områden, så har många elementära krav satts ur spel och åtminstone inom vissa områden finns fog för att tala om ett ”utredningsmetodiskt träsk”.

Det finns en mångfald av olika utredningsområden och typer av utredningar på fältet och en del av vad jag tar upp kan vara mer relevant för en del av områden och mindre relevant för andra områden. En del ter sig kanske rentav underligt, men ibland kan det kanske vara så att aspekten finns även i ert eget utredande, om ni tänker efter.

Det finns en bok av min hand som tar upp det här slaget av frågor.
Bo Edvardsson: *Kritisk utredningsmetodik – begrepp, principer och felkällor* (Liber, 2:a rev. uppl, 2003)

Ordboksdefinition

Enligt Nationalencyklopedins ordbok: utreda = ”undersöka och bringa klarhet i visst förhållande”
utredning = ”grundlig, klarläggande undersökning”

”Utredning” är ett tvetydigt begrepp, det kan avse både process och en slutprodukt. Inga logiska grundkrav finns inbyggda i den angivna definitionen, som är alltför tillåtande vad gäller olämpligt utredningsarbete. Det är många aktiviteter och papper som påstås vara utredningar, men som knappast tål närmare granskning vad gäller logik och hållbarhet och inte minst motiv.

Mer krävande definition

Utredning = att i ett praktiskt sammanhang med styrning från en eller flera frågeställningar och med för frågeställningarnas besvarande lämpliga metoder arbeta fram med eftersträvande av tydlighet, noggrannhet och korrekthet ett beslutsunderlag eller en information i en lämplig redovisningsform.
Tidsaxel: frågeställningar kan inriktas historiskt, på vad som gäller nu eller på framtiden.

I en del enkla praktiska sammanhang kan utredning resultera i direkt problemlösning, t.ex. utreda var ett föremål finns och hitta det. Det kan även i enklare fall räcka med muntlig redovisning. Skriftlig redovisning är vanligt, men det är även möjligt med redovisning delvis i form av t.ex. fotografier, skisser, ljudband eller rörliga bildsekvenser.

Vad är inte en utredning?

Utredning är en term som missbrukas mycket. Exempelvis är ett okritiskt klippkollage av uppgifter utan styrande frågeställning inte en utredning. Inte heller en påstådd utredning som arbetat med uppgifter som inte rimligt säkerställts, inte prövats kritiskt eller kontrollerats. Inte heller ett ensidigt bekräftelsesökande utifrån en förhandsuppfattning. Inte ett dokument som undanhåller relevanta källor eller uppgifter. Inte övertalande eller förföljande dokument eller partsinlagor. Inte ett arbete, där metoderna för att skapa uppgifter inte är relevanta.

Det är viktigt att skilja på utredningar som uppfyller elementära saktighetskrav och påstådda utredningar med grova brister i metodik och saktighet. En del utredare verkar inte ha förstått eller vill inte förstå vilka krav som ställs på en utredning.

Utredning och vetenskap

- samma grundprinciper (t.ex. tydlighet, logik, säkerställande av uppgifter)
- ofta högre krav på snabbhet
- ofta krav på effektiv problemlösning utifrån utredande
- i många fall kan det vara viktigare att det inte blir fel vid utredningar än vid forskning (t.ex. liv och död i enskilda fall, beslut som rör många människor eller stora kostnader)
- forskningen kan tillhandahålla viktig information till utredare, men risk för selektiv och felaktig användning

Viktiga utgångspunkter vid utredningsarbete

- Sveriges grundlag: Regeringsformen 1 kap 9§ ”iaktta saklighet och opartiskhet”
- grundprinciperna i kritisk-vetenskaplig metodik, inkl logik och källkritik, kreativa processer
- psykologiska och socialpsykologiska processer beaktas (t.ex. varseblivning, tänkande, minne, förväntanseffekter, påverkan mellan människor)
- verklighetens natur beaktas, t.ex. eliminera felföreställningar, beakta basfrekvenser
- etik: inte skada människor, miljö eller samhälle (t.ex. genom saklighetsbrister)

Logisk struktur vid utredningsarbete

Vid utredningsarbete krävs en logisk struktur för att det skall vara frågan om ett utredningsarbete. Stegen kan grovt beskrivas på följande sätt. I praktiken kan man behöva gå tillbaka till föregående steg under ett utredningsarbete, t.ex. därför att fakta eller frågeställningar tillkommer.

A. Bakgrund

- kan finnas ett formulerat uppdrag – detta skall beskrivas
- utgångsfakta tas fram, kontrolleras och klargörs
- urvalet viktigt – allsidigt? avgränsat? skevt?
- hur ser perspektivet/-en ut? alternativa perspektiv? berörda perspektiv?
- vilken osäkerhet finns?
- vilka kunskapsbehov finns? för vem/vilka? leder till frågeställningar

B. Frågeställningar

- kan finnas i uppdrag, men kan behöva utvecklas och preciseras
- frågeställningar formuleras utifrån kunskapsbehoven och skall styra utredandet, kan efterhand behöva förändras eller utökas utifrån vad som sker i utredningsarbetet
- även frågeställningarna utgör ett urval bland flera/många möjliga? varför prioriteras de?
- ev en eller flera hypoteser (påståenden på försök) som formuleras och prövas empiriskt
- tydliga formuleringar, en frågeställning i varje formulering, ev definiera ingående begrepp, ev stipulativa definitioner (föreskrivs av utredaren själv)

C. Arbetssätt (”metoder”)

- anpassade till frågeställningarna, dvs. skall kunna besvara frågeställningarna (validitet hos metoderna) - ”skräddarsy” till varje frågeställning
- finns metodiska riktningar att inspireras av: observation, experiment, textstudier, statistiknyttjande, uppgifter från register och arkiv, intervju, enkät, analys av kritiska händelser, laboratorieanalyser, testprocedurer av olika slag
- allsidighet i förhållande till frågeställningarna
- oberoende mellan inhämtade uppgifter (oberoende källor, oberoende metoder, oberoende utredare)
- triangulering (flera källor, flera metoder, där resultat jämförs)
- replikation (upprepa samma undersökning för att öka säkerheten)
- lämpliga kontroller, försök upptäcka fel i uppgifter
- tillräcklig precisering av uppgifterna (vaga uppgifter oklara el meningslösa)
- uppgiftslämnarens granskning och bestyrkande av utredares sammandrag av uppgifter
- berörda personer erbjuds möjlighet att systematiskt replikera på uppgifter som berör dem
- noggrann dokumentation, t.ex. av källor, tidpunkter/tidsperioder, platser, händelser, preciserade förloppsbeskrivningar (slarv och vaghet kan leda till felaktiga tolkningar)
- skilj på iakttagelser (observationer) och tolkningar i arbete och redovisning
- osäkerhet i uppgifter och felkällor noteras
- konfrontera källor med motsägelser mellan eller inom källor och med suspekta uppgifter
- låt inte arbetssättet styras av någon förhandsuppfattning om svaret på frågeställningen
- påverka inte uppgiftslämnare (intervjuareffekt, observatöreffekt)
- uppgiftslämnare/källor skall tala, utredaren ligger lågt
- icke relevanta uppgifter tas inte med
- oväntade fynd utanför frågeställningar kan behöva rapporteras
- vid redovisning av material måste ofta ett urval, begränsat till det viktigaste ske – mer utförlig redovisning kan ibland vara befogad i form av bilagor eller hänvisningar till arkiverat material – principen om öppen redovisning av underlagsmaterial och för att möjliggöra kontroll av utredningen mot underlagsmaterialet
- principer för urval av material klargörs i utredningen

D. Grundläggande krav på uppgifter före användning i bearbetning och analys

- allsidighet i förhållande till frågeställningarna (skevt urval eller stora okunnighetsområden kan omöjliggöra ett besvarande)
- relevans, dvs. ha med frågeställningarna att göra, kan ibland diskuteras om en uppgift är relevant eller inte
- korrekta eller åtminstone rimligt säkerställda genom möjliga prövningar och kontroller (t.ex. kontrollmätningar, bestyrkanden, systematisk replikering, kontroller mot dokument, register, aktuell forskning, källkritik m.m.) Kontrollera hur sifferuppgifter uppkommit vid roten, ev. felkällor.
- preciserade så långt lämpligt så oklarhet och meningslös vaghet undviks
- källredovisning för uppgifter (t.ex. dokumentkällor, forskning, personnamn och befattning, tidpunkt för intervju, plats, inspektion av miljö etc.)

Om inte dessa grundläggande krav på uppgifter är uppfyllda ligger de utanför saklighetens domän och det kan vara omöjligt eller vanskligt att få ut något hållbart av dem ("*skräp in – skräp ut – principen*"). Även om alla uppgifter är rimligt säkerställda, så kan analysen stupa på att det saknas viktiga uppgifter (allsidighetskravet) för att kunna besvara en frågeställning.

E. Analyser

Uppgifter som uppfyller grundläggande saklighetskrav kan användas för analys relaterad till de styrande frågeställningarna, t.ex. siffermässig bearbetning typ upprättande av tabeller, jämförande resonemang, prövande av tolkningshypoteser, analys utifrån lämplig teori m.m. Kvaliteten på analyserna hotas av risken för fel i de grundläggande uppgifterna. Slarvigt tillkomna uppgifter duger därför inte som grund för analys. Vid analyser föreligger även felrisk i form av att det kan förekomma många tankefel i samband med analysarbete. Förhandsuppfattning eller partiskhet kan lätt snedvrider ett analysarbete.

Exempel på tankefel

- det källkritiska misstaget: att godta och använda uppgifter utan att göra kritisk prövning
- ofullständig uppräknig, dvs. att missa det rätta eller bästa alternativet genom att förbise eller inte överväga det, t.ex. vid sökande efter alternativa hypoteser/tolkningar/förklaringar, alternativa metoder/åtgärder
- ensidigt bekräftelsesökande: att enbart söka evidens för en tes utan att söka eller beakta motbevänd
- generaliseringsfel: att utifrån ingen saklig grund alls eller enstaka eller få fall eller stora skeva urval av fall göra allmänna eller kategoriska uttalanden
- överkonfidens: att uttala sig vara säker på egna påståenden, när man har fel
- cirkulär logik: att utgå från en övertygelse, uppfattning etc. och söka information, fabricera evidens, påverka, undvika information, tolka till övertygelsens fördel och undvika alternativa tolkningar så att övertygelsen okritiskt sett ter sig bekräftad (ingår flera tankefel i sådana procedurer)
- övertro på induktiv slutledning (tidigare fall har varit på visst sätt och det hävdas då att nästa fall blir på samma sätt)
- doktrinen om utredarens nollpåverkan: att inte inse eller tydliggöra att utredaren själv genom t.ex. utformning av metoder, urval och bortval av ställda frågor, förutsättande och ledande frågor, förhastade tolkningar m.m. i utredningsarbetet påverkar vilket resultatet blir
- vaghetsfelet: att arbeta med vaga, icke rimligt preciserade, substanslösa uppgifter

Det bör vid analys även beaktas att minnesmaterial från källor eller från utredaren själv kan vara mycket problematiskt.

Exempel på minnesproblem

- episodminnen är mycket sårbara och ännu mer efter det att lång tid förflutit
- stora bortfall, glömska vanligt och i synnerhet för episodminnen
- selektivt minne i linje den egna uppfattningen uppkommer lätt och sådant som talar emot den egna uppfattningen kan lättare glömmas, dvs. urvalet av minnen kan vara skevt
- efterkonstruktioner uppkommer lätt när vi inte minns och ibland utan att vi märker det och brukar gå i linje med den egna uppfattningen eller suggestioner från omgivningen
- sammanblandning av olika episoder kan ske vid erinring
- källförväxlingsfel förekommer, där man tror att ett minne härrör från en annan situation än den som det kommer ifrån, t.ex. kan man förväxla vem som uttalat eller gjort något eller tro att man faktiskt sagt något som man enbart tänkt eller som någon annan sagt
- falska minnen uppkommer ständigt, t.ex. genom associationer eller genom suggestioner och bekräftelser från omgivningen – vi kan exempelvis tro oss minnas något därför att omgivningen hävdar att vi varit med om det

eller vara övertygade om att vi lagt ett föremål på en viss plats kanske för att vi tänker att vi borde ha gjort det

Vi uppvisar ofta en överdriven tilltro till våra minnens korrekthet. I många fall är de felaktiga, när vi anser oss säkra på att de är korrekta.

F. Slutsatser och bedömningar och diskussion

De styrande frågeställningarna skall avslutningsvis besvaras och kan även behöva diskuteras. Det måste då källkritiskt övervägas om ”skräp in – skräp ut – principen” kan tänkas gälla. Går frågeställningarna att besvara med anspråk på saklighet? Vad kan sägas? Vad kan inte sägas? Vad är fortfarande oklart?

Termen ”slutsats” beskriver något som ter sig säkert eller nästan säkert, medan termen ”bedömning” inrymmer mer eller mindre av osäkerhet enligt mitt sätt att tolka dessa två termer. Många gånger går det inte att dra någon bestämd slutsats. En utredare eller beslutsfattare kan ändå vara tvungen att göra en bedömning. Denna bör då förses med en lämplig osäkerhetsmarkering, så inte mottagaren uppfattar den som ett säkert påstående. Det kan nämnas att det inom forskningspublikationer finns en allmän benägenhet att vara mycket försiktig med slutsatser utifrån de empiriska resultaten. Det är dock vedertaget att en forskare kan föra starkt osäkerhetsmarkerade resonemang i hopp om att de kan komma den fortsatta kunskapsutvecklingen till godo. Inget hindrar en utredare från att föra en diskussion med klara osäkerhetsmarkeringar i språket. Som tidigare påpekats skall den utgå från ett underlagsmaterial där de grundläggande saklighetskraven är uppfyllda, annars kan den bli meningslös och rentav farlig och skadlig. Tydliga osäkerhetsmarkeringar är viktiga (t.ex. understrukna) då det kan finnas läsare som annars inte uppfattar dem och övertolkar vad som står skrivet.

Vid såväl analys som slutsatser kan det finnas skäl att beakta teori och resultat från vetenskaplig verksamhet. Dock bör det vara frågan om sådant som forskarsamhället i stort accepterar inom det aktuella området. Används kontroversiell teori eller kontroversiella resultat skall detta klart anges. En utredare har ett källkritiskt ansvar inte bara för det egna materialet utan även för material som förs in från annat håll. Det kan t.ex. finnas skäl att fråga någon eller några forskare om vilken en teori eller ett forskningsresultats ställning är i forskarsamhället. I många fall råder delade meningar.

G. Förslag

Det behöver inte alltid vara en utredares uppgift att lägga något förslag. Ibland kan det finnas tillräcklig saklig grund för att lägga förslag utifrån ett utredningsarbete. Om det inte finns tillräcklig saklig grund, så blir det tvivelaktigt att lägga förslag. Förhastade förslag kan till och med leda till skadliga effekter. I samband med utarbetande av förslag kan även annan tillförlitlig information än utredningen beaktas. Mindre lämpligt kan tyckas vara att i anslutning till en utredning lägga förslag som inte är förankrade i utredningsresultaten och analyserna. Ibland kommer ideologiska faktorer in i bilden och påverkar starkt vad som är möjliga och önskvärda förslag, något som ibland finns inbyggt i själva uppdragets formulering. Det bör öka möjligheterna att få fram ett bra förslag om utredaren tänker ut och presenterar flera förslag med för- och nackdelar/konsekvenser.

Anm. Detta är en summarisk framställning av logisk struktur och det finns mycket som skulle kunna tilläggas och nyanseras. Hur den logiska strukturen och metodiken kan se ut kan även skilja sig mycket från utredning till utredning. Rubriker bör utformas på lämpligt sätt från fall till fall.

Några viktiga felrisker vid utredningsarbete: summering

- falska bakgrundsfakta, snäva perspektiv eller förutsättande frågeställning leder utredningsarbetet fel
- utredarens egen övertygelse/perspektiv påverkar (”kontaminerar”) starkt process och resultat
- skevhet och/eller ofullständighet (”vita fläckar”) i uppgifterna leder fel
- felaktiga eller vaga uppgifter har inte ifrågasatts och avförts
- det finns för få rimligt säkerställda uppgifter för att genomföra analys och bedömning
- tankefel, minnesfel, felaktiga tolkningar och undvikande av alternativa tolkningar
- osäkerhet i uppgifter och tolkningar underskattas

- förbiseenden av alla möjliga slag, t.ex. av bakgrundsfakta, av en viktig frågeställning, av en viktig metod, av en felkälla, av en mer nära tillhands liggande tolkning, av en slutsats
- övertro på egna resonemang och bedömningar och frånvaro av kritisk granskning av utredningsarbetet

Vidareutveckling av några grundläggande begrepp, principer och metodfrågor

Tydlighet och öppen redovisning

En utredare måste vara tydlig inför sig själv, inför uppgiftslämnare och läsare och inför användare av utredningen. Genom tydliga frågeställningar klargör utredaren vad det är för uppgifter som söks och vad som skall besvaras – för sig själv inte minst. Begrepp i en frågeställning kan behöva definieras och klargöras. Det är även viktigt med tydlighet kring felkällor och osäkerhet i uppgifter och resultat. Det är viktigt med en så tydlig och öppen redovisning att läsaren har möjlighet att upptäcka eventuella svagheter och ifrågasätta resultaten. Att inte upplysa läsaren om felkällor och svagheter eller undanhålla relevant material bör betecknas som fusk, om det sker medvetet.

Läsaren bör ha möjlighet att upptäcka fel eller diskutabla inslag, som utredaren inte upptäckt. Alla utredningar kan mer eller mindre diskuteras kritiskt och det är viktigt att det sker på korrekta grunder. Den absolut invändningsfria, perfekta utredningen kan nog bara existera i en platonisk idévärld. Ur källkritisk synpunkt så föranleder brister i tydlighet och öppen redovisning misstankar om att utredningen inte gått rätt till eller inte är hållbar. Bristande redovisning föranleder källkritiskt förkastande.

Till tydlighetskravet hör naturligtvis även sådant som tydlig disposition, tydlig rubriksättning och ett begripligt språkbruk och undvikande av egocentriskt tal och språkliga påfågelsknep, där utredare knäcker läsaren genom att använda t.ex. abstrakta formuleringar och svårbegripliga termer och förutsätter att läsaren vet sådant som läsaren inte vet.

Frågeställning/ar/

Om frågeställningarna inte är givna kan det vara en god investering att lägga ner tid på att lista upp ett större antal tänkbara frågeställningar genom idésprutning och sedan sätta sig ner och kritiskt pröva och prioritera bland dem. Frågeställningar behöver ofta logiskt och språkligt hyfsas till, då den första formuleringen ofta är angräplig. Det kan ha smugit sig in olämpliga förutsättningar eller antaganden eller flera frågeställningar kan ha sammanblandats i samma formulering. De bör då formuleras var för sig både för klarhetens skull och därför att de kan behöva undersökas på olika sätt och ge olika svar. Några enkla exempel kan vara följande:

Vilken vård behöver Kalle? (förutsätter att det finns något problem hos Kalle, förutsätter att han behöver vård, vilken är Kalles uppfattning?)

Hur skall vi ta hand om krävande klienter? (vad är en krävande klient? enligt vem/vilka? kan organisationen ha svårt för berättigade krav? vilken frågeställning skulle klienter formulera kring detta?)

Hur vanlig är rökning och alkoholkonsumtion hos studenter vid X universitet? (två olika beteenden i samma frågeställning bör bli två frågeställningar, dessutom är det känt att dessa beteenden kan vara olika mellan könen varför separata frågeställningar för män respektive kvinnor bör formuleras, även ålder kan vara befogat att bygga in i frågeställningarna)

Utredningsmetod/arbetsätt

- konstrueras så den kan besvara de aktuella frågeställningarna
- tidsuppgifter för insamling av material, utredande samtal etc skall redovisas
- noggrannhet
- så tydligt redovisad att någon annan kan göra om utredningen
- av utredaren insedda felkällor redovisas
- redovisa vid behov material i bilagor

Fakta, faktoider och desinformation

Med ett faktum menas enligt NE:s ordbok ”sakförhållande som inte kan bestridas”. Detta går lätt att konstatera för en del sakförhållanden. Som exempel brukar jag lyfta upp en stol och be de närvarande räkna antalet ben. Det går då för en viss observatör att räkna flera gånger, dvs. kontrollräkna. Det går även att se om samtliga oberoende observatörer kommer till samma resultat, dvs. överensstämmelse mellan bedömare (interbedömarreliabilitet). Här ryms både replikation och triangulering således. Är alla överens kan vi hävda att det fastställda antalet ben är ett faktum. Kontroll, oberoende och noggrannhet är nyckelbegrepp vid fastställande av fakta.

I detta exempel vållar inte subjektivitet något problem, men det kan det göra i andra sammanhang, t.ex. om flera iakttagare skulle beskriva en persons utseende. Engångsobservationer kan naturligtvis bli problematiska, t.ex. om jag hävdar att jag talade med Kalle för ett år sedan på telefon om något. Här kan finnas minnesfel, t.ex. att jag förväxlat Kalle med någon annan eller att jag bara tänkt ringa honom, men minns det som att jag faktiskt ringt. Direkt varseblivning kan också vara felaktig, t.ex. vid snabba förlopp, dåliga iakttagelsebetingelser m.m. Ett klassiskt exempel är jägare som skjuter på andra jägare, bärplockare, hästar m.m., s.k. förvrängd varseblivning. Det finns många exempel där vittnen senare pekat ut fel person vid brott, på senare tid uppdagat genom DNA-analyser kring amerikanska våldsbrott.

Ett annat problem är att det mesta som vi anser vara fakta härrör från andra källor än vår egen iakttagelse. Det kan vara otillförlitliga mediauppgifter eller arbetskamraten som berättar vad någon sagt eller gjort, s.k. hörsägen, eller det kan vara sådant som hämtats ur läroböcker eller forskningsartiklar, eventuellt kan det skrivna ha felaktigt återgivits eller feltolkats. Det kan vara statistik, där vi inte vet hur insamlingen av uppgifterna exakt gått till, eller survey-undersökningar där formulär och frågor eller intervjuare kan ha påverkat svaren eller det funnits minnesfel eller skäl att inte svara uppriktigt hos de intervjuade. Det är väl känt hur svarsfördelningar på intervju- eller enkätfrågor kan ändras drastiskt utifrån någon minimal förändring i en frågas formulering eller i hur svarsalternativen utformas.

Att nå fram till och hävda fakta verkar ofta handla om att kontrollera uppgifter och om att upptäcka och hantera många varierande slag av felkällor. Föreligger risker för fel verkar inte faktum eller fakta vara de rätta termerna. Däremot kan vi kanske tala om osäkra påståenden med visst specificerat stöd. Men mer sällan kan vi tala om fakta i betydelsen sakförhållanden som inte kan bestridas. Det förefaller mig som om termen fakta och antagandet att något är fakta ofta används i sammanhang där en försiktighetsprincip vore lämpligare. Fel förekommer ofta när helst det är möjligt att de kan förekomma.

Termen faktoid infördes av tidningen Dagens forskning under dess korta existens. Det avser faktaliknande påståenden. Faktoider kan definieras som utbredda, i kultur eller subkultur kringflytande, falska försanthållanden eller begrepp, som ofta inte ifrågasätts. Inom företagsvärlden ha vi t.ex. myten om bonusavtalens positiva effekter för företagets framgångar. Inom psykoterapikulturer grasserar mängder av myter, t.ex. om den olyckliga barndomens inflytande, om förträngning av övergrepp som förklaring till symtombilder, om olika terapimetoders positiva effekt, om nödvändigheten av professionella samtal efter katastrofer och kriser osv. Sådana faktoider gynnar uppenbarligen vissa yrkesgrupper. Det är skillnad på att ställa upp en hypotes eller ett antagande där man är medveten om osäkerheten och på att hävda en faktoid som sanning. Jag vill här peka på risken för att faktoider infiltrerar utredningar via utredarens själv eller via uppgiftslämnare eller anlidade sakkunniga.

Termen desinformation definieras som vilseledande information och avser att falska uppgifter förs in i ett utredningsarbete, där de utan att ifrågasättas eller upptäckas kan komma att störa utredningsarbetet. Utredare kan själva komma att tillföra utredningsarbetet desinformation. Uppgiftslämnare kan av varierande motiv komma att lämna felaktiga uppgifter eller undanhålla viktiga uppgifter i anslutning till lämnade uppgifter eller fabulera eller minnas fel eller vilja hjälpa till eller tillskapa uppgifter i ett psykiskt stort tillstånd. Ett talande exempel utgör utredningen av Palme-mordet, där omfattande desinformation figurerade genom uppgiftslämnare, genom att utredarna konstruerade felaktiga fantombilder som ledde till ytterligare desinformation etc. Men desinformation kan uppkomma även i ordinära intervju- och enkätundersökningar, t.ex. genom att betydande andelar av de svarande missförstår frågor eller har skäl att svara fel i viss riktning eller slarvigt öser i en mängd kryss utan att läsa och tänka efter tillräckligt innan de svarar (s.k. satisfiering, att göra sig själv och undersökaren nöjd). I en enkel liten drogenkät av min son till en skolklass i åk 1 på gymnasiet föreslog jag att han skulle ta med drogalternativet ”Oxy 3” (Elektrolux då nya dammsugarmärke!) i ett par frågor. Svaren utföll så att 5-6 st av 30 påstod sig dels känna till denna drog och dels ha prövat denna drog. Hade studien gjort i stor skala kunde det eventuellt ha blivit så att 15-20 procent skulle rapporterats ha använt en drog som inte existerade. Kanske ville de som svarat jakande inte visa sig okunniga eller oerfarna på drogområdet. Frågan är bara hur det var med svaren för de droger som faktiskt existerade??? Det är lätt att

bara avge svar som inte behöver ha koppling till verkliga förhållanden i intervjuer och enkäter och det gäller även för vuxna svaranden.

Precisering

Precisering är ett nyckelbegrepp i utredningsarbete, därför att det är oklart vad vaga och substanslösa uppgifter betyder. Skall vi komma någon vart vid utredningsarbete krävs en rimlig precisering både från utredarens sida och uppgiftslämnarens sida. Annars vet inte ens utredaren själv vad uppgifter betyder. Precisering är viktigt för att bli kvitt löst och vagt prat som inte har i utredningsarbete att göra.

Precisering av ett påstående definieras som att antalet möjliga tolkningar av påståendet minskas. Hur långt de behöver minskas för att uppnå en rimlig preciseringsnivå beror på kraven i den aktuella utredningen. Preciseringen kan behöva drivas olika långt för olika uppgifter. En viss uppgift kan t.ex. vara mycket avgörande i sina detaljer och kan feltolkas om inte preciseringen drivs långt. En annan uppgift kan vara trivial och sakna större betydelse. Följande exempel kan något klargöra problemet med precisering. Ibland handlar det om att kunna precisera mänskliga beteenden, situationer och förlopp i stället för att göra påståenden av generaliserande och intetsägande karaktär. Betrakta följande påstående om 14-åriga Kalle, som för övrigt är den vanligast typen av påstående om unga pojkar i sociala utredningar och då utan precisering.

”Kalle är aggressiv”.

Säger påståendet något i sak? Inte som det står, men om vi lägger till en källa, t.ex. en lärare, som uttalat påståendet som sin egen uppfattning, så säger påståendet oss att källan har uttalat denna uppfattning (detta kan vara ett faktum; obs att det inte nödvändigtvis är så att källan själv har denna uppfattning, den kan komma från någon annan). Vad källan syftar på eller lägger för betydelse i termen ”aggressiv” är dock oklart. Men vad i sak säger påståendet då om Kalle? Absolut ingenting, då varje antydning till anförande av sakliga omständigheter saknas. Det är ett generaliserande, värderande påstående om en person som säkerligen uppvisar mänskliga variationer. Vad krävs för att vi skall komma in i saktighetens domän? Det krävs preciserade beskrivningar av vad som hänt i ett antal situationer – beteenden och förlopp och inte bara Kalles beteenden.

Precisering nivå 1

Situation: *Kalle har sagt ”jävla pappskalle” till sin engelsklärare på lektion den 30 mars 2006.*

Är preciseringen tillräcklig? Knappast för syftet att bedöma Kalle på ett allsidigt sätt. Vad hade hänt före? Hur såg förloppet ut? Vad hände efter? Här finns många tolkningsmöjligheter.

Precisering nivå 2

Situation: *Engelskläraren har vid flera tillfällen tidigare givit besked och kontrabesked om skrivningstillfällen.*

Den 23 mars gav läraren beskedet att det skulle bli en grammatikskrivning den 30 mars. Till denna dyker Kalle upp och får först då veta att läraren inställt skrivningen. Därvid yttrar Kalle orden ”jävla pappskalle” och slår en bok mot bänken. Om orden yttrades direkt till läraren eller till den närmaste kamraten är oklart. Läraren hörde uttalandet och uppfattade det som riktat direkt till honom.

Även andra elever gjorde irriterade uttalanden som dock läraren inte kan erinra sig. Läraren har beklagat sig för kuratorn, dock utan att nämna att han givit besked och kontrabesked till klassen. Klagomål har inkommit från två målmän rörande engelsklärarens sätt att ge besked och kontrabesked.

(Kalle själv, läraren, kuratorn och två målmän är hörda den 4 april 2006)

Utifrån denna precisering kan det som inträffat knappast berättiga till uttalandet att Kalle är aggressiv, möjligen till att hävda att han utsatts för olämpligt lärarbeteende och då överreagerat något. Preciseringen antyder att det snarast finns problem i lärarens beteende mot eleverna. Vid preciseringar kan nyanser framträda och en svartvit situation bli mer grå och med ansvar hos flera parter.

I utredningssammanhang är vi inte betjänta av några generaliseringar av angivet slag. Det exemplifierade slaget av utredningstext har inte i en saklig utredning att göra. Däremot kan preciserade beskrivningar av situationer, beteenden och förlopp, där omständigheter i sak klarläggs tänkas vara relevanta i en utredning. Den här beskrivna händelsen ter sig dock tämligen trivial.

Nollställning eller partiell nollställning av utredarens uppfattning (fenomenologisk reduktion)

I vissa fall kan en så långtgående nollställning av utredarens uppfattning som möjligt vara befogad, dvs. utredaren skall börja från noll och utreda förutsättningslöst. Även om det av psykologiska

grunder inte är helt möjligt kan det vara en lämplig metodisk ambition.

I en del fall finns robusta fakta att starta ifrån och det kan vara lämpligt att utgå från dem, men i övrigt inta en öppen attityd kring det man inte har fakta kring. Metoden kanske kan betecknas som grundfakta plus partiell nollställning.

När utredaren får ta del av föga hållbara, felaktiga och kanske icke relevanta, vaga, intuitiva etc. uppgifter i utgångsläget kan dessa få en störande eller destruktiv inverkan på utredningsarbetet och resultatet. Om utredaren i ett sådant läge t.ex. utgår från att felaktiga uppgifter är sanna och utvecklar en egen förhandsuppfattning utifrån dem kan det få katastrofala konsekvenser för utredningsarbetet. Det som skulle utredas antas ibland gälla redan från början och t.ex. cirkulär logik och ensidigt bekräftelsesökande kan komma att tillämpas. Störande uppgifter kan komma från t.ex. uppdragsgivare, gamla dokument, media, remisser, gamla journaler, vagt grundade anmälningar, uppgiftslämnare, påstådda experter etc.

Utredare som från början har en övertygelse om vilka resultaten bör bli bör allvarligt ifrågasättas och skall i en del fall inte alls komma ifråga utan skiljas från sin uppgift, t.ex. vid brottsutredningar. Skälet är den destruktiva inverkan en övertygelse får i själva utredningsarbetet.

Kunskap

Åtminstone för mer komplexa utredningar krävs relevant kunskap hos utredaren, dvs. kunskap dels om utredningsmetodik och dels om de faktorer som finns på spelplanen inom det aktuella området.

En utredare som inser sig inte ha tillräckliga kunskaper själv bör komplettera med kunskaper från kvalificerade källor, t.ex. experter, facklitteratur eller informanter av andra slag. Detta bör naturligtvis ske med en källkritisk inställning.

En utredare som inte inser sina kunskapsbegränsningar kan komma att löpa amok i utredningsarbetet och kan nå fram till felaktiga slutsatser. Ett exempel utgör de utredare som inte förstår den destruktiva inverkan av en egen fix övertygelse. Ett annat exempel utgör omedveten införsel av faktoider i utredningsarbetet. Ett ytterligare exempel utgör de utredare som underlåter att rimligt säkerställa de uppgifter som tas med i utredningen genom bestyrkanden från uppgiftslämnare, genom systematisk replikering och genom möjliga konroller i övrigt. Bristande förståelse av förekomst av felkällor och snedvridande faktorer utgör också en kunskapsbegränsning.

Källkritik

En utredare har ett källkritiskt ansvar, dvs. har ansvar för att påståenden i utredningen kritiskt prövas och avförs om de inte klarar prövningen. Utredaren skall inte skylla ifrån sig på källorna.

Grundprincip: förkasta alla påståenden (uppgifter, analyser, bedömningar etc) som på sakliga grunder/med goda skäl kan misstänkas vara felaktiga.

Själva termen källkritik kan te sig något missvisande, då det är kritisk prövning av uppgifter/påståenden som står i fokus, inte främst källorna. Källkritik är en misstankes- och sällningsmetodik – påståenden sällas bort på grund av grundade misstankar. Det behöver inte alls bevisas att de förkastade uppgifterna är felaktiga. Ett sådant krav skulle innebära orimliga konsekvenser i sak, t.ex. att skulle inte många tvivelaktiga icke kontrollerbara påståenden kunna förkastas. Det förtjänar att påpekas att det är vedertaget att den som hävdar något har bevisbördan – den som riktar källkritik har bara bevisbörda för att de skäl som anförs existerar - dessa kan vara av allmän natur och är ofta rätt okontroversiella. När det föreligger flera sakliga grunder att förkasta ett påstående så finns anledning tala om ett källkritiskt kluster – sådana verkar ofta föreligga, då en dålighet verkar dra med sig andra när det gäller omständigheter kring påståenden. Ett beslut att förkasta en uppgift blir närmast självklart när det föreligger ett källkritiskt kluster kring uppgiften. Förkastandet blir då inte beroende av ett enda, i det aktuella fallet kanske diskutabelt, kriterium. Beroende på hur viktigt det är att ett korrekt utredningsresultat nås kan finnas något utrymme för att överse med svaga eller tveksamma ensamma invändningar mot ett påstående/uppgift. Men de kan ändå föranleda osäkerhetsmarkeringar kring utredningsresultat.

Ingen garanti finns för att kvarvarande uppgifter eller påståenden är alltigenom korrekta. Ett felaktigt påstående kan råka passera en källkritisk prövning. Det kan även inträffa att korrekta uppgifter råkar ut för att förkastas. Metodens resultat är att den genomsnittliga kvaliteten/korrektheten hos de kvarvarande uppgifterna är högre än den genomsnittliga kvaliteten/korrektheten hos den ursprungliga mängden av uppgifter. Källkritik bör alltså

fungera väl på större mängder av uppgifter, men kan slå fel vad gäller enskilda uppgifter. Även andra metoder för att värdera uppgifter, t.ex. intuition, auktoritetstro, antal troende på uppgiften etc., kan slå fel och ter sig inte så invändningsfria som källkritisk metod.

Det bör påpekas att ett förkastande inte sällan kan gälla hela utredningar, undersökningar etc. på grund av att felaktiga metoder, avsaknad av rimligt säkerställda uppgifter, förbiseenden, felkällor eller ohållbara resonemang föreligger. Ett källkritiskt kluster föreligger då ofta kring hela dokumentet.

Jag skall här antyda några grupper av källkritiska kriterier som kan föranleda förkastande av påståenden.

1. Dokumentationskriterier

Dokumentationen kan saknas eller vara i undermåligt skick. Exempelvis kan finnas anonyma källor, uppgifter utan dateringar, avsaknad av uppgifter från en eller flera intervjuade, uppgifter nerskrivna i efterhand, av källan obestyrkta sammandrag av uppgifter, av berörd person/part icke replikerade uppgifter, sakfel, vaga uppgifter, hörsägen, minnesmässigt orealistiskt långa citat av vad som sagts nerskrivna i efterhand, extremt subjektiva uttalanden från utredaren (t.ex. ”tycka-tro-känna-uppleva”-kulturen), undanhållande av t.ex. vilka frågor som ställts. En eller flera brister i dokumentationen föranleder ofta förkastande.

2. Grundläggande innehållskriterier

Innehållet i ett uttalande eller text kan föranleda misstankar om att det inte står rätt till. Viktiga frågor att ställa kan vara följande:

”Vad finns?”

”Vad fattas?”

”Hur vet Du (källan, jag) detta?”

Det kan saknas uppgifter om t.ex. syfte eller frågeställning/ar/, om använda metoder och om tankeled fram till bedömning. Det kan finnas kategoriska och generaliserande uttalanden utan täckning. Faktafel och faktoider kan förekomma. Vaghet och motsägelser kan förekomma. Sammanhang kan vara utelämnat kring uppgifter. Skvaller och rykten kan användas. Källan förmår ibland inte skilja på observationer och tolkningar. Innehållet kan vara rörigt och förvirrat ur logisk synpunkt. Det framgår ofta inte vilka de sakliga grunderna till påståenden skulle vara. Det kan vara uppenbart att urval och hantering av information är sådan att en viss part gynnas eller missgynnas. Exempelvis kan en utredning jaga fel hos den ena parten i en konflikt och söka efter positiva omständigheter kring den andra parten. Det kan även vara uppenbart att utredaren utgår från kontroversiella värderingar.

3. Frågekriterier

Stora mängder information uppkommer genom att frågor ställs till människor av intervjuare, utredare, forskare, journalister osv. I många fall verkar det förekomma sådant som ledande situationer och förutsättande, ledande, argumenterande, upprepade etc. frågor samt ledtrådar även i intervjuarnas svarsreaktioner. Information från starkt

påverkande intervjuer bör inte accepteras. Många gånger framgår inte hur frågorna som ställts sett ut och det finns då anledning ställa sig skeptisk till informationen. Det är t.ex. inte ovanligt att intervjuare föreslår svar åt den intervjuade och metoden att erbjuda en begränsad uppsättning svarsalternativ är vanlig i intervjuer och enkäter. Om det inte finns inspelningar av mer fria intervjuer, så krävs ett bestyrkande från uppgiftslämnare av sammandrag av lämnad information. Även vid inspelningar kan det vara befogat att sammandrag bestyrks.

4. Minneskriterier

Vid värdering av uppgifter bör hänsyn ofta tas till möjligheten av minnesfel. Stora minnesbortfall, särskilt när det gäller inträffade episoder (inkl samtal), förvrängningar, förväxlingar av källa, selektiv erinring och efterkonstruktioner, omtolkningar av vad som skedde samt falska tillägg är frekventa normalfenomen.

I enkätformulär ställs ibland orealistiska eller höga minneskrav, t.ex. att man skall kunna minnas hur många gånger något inträffat under det senaste året eller halvåret.

5. Källans kvalitet

Skall vi bry oss om en vad en källa uppger så måste källan ha haft möjlighet att göra de iakttagelser som behövs eller ha en tillräcklig kompetens och förstahandskännedom. Om t.ex. en person uttalar sig om vad som sades vid ett samtal så bör personen ha varit närvarande, annars blir det frågan om hörsägen eller skvaller. En lärare som haft ett barn i ett år i sin klass har både omfattande erfarenhet av barnet och kompetens att bedöma barnets inlärningsförmåga eller kunskaper inom ett ämne. En obehörig vikarie som varit i klassen några gånger är en mycket sämre källa. Ett vid iakttagelsen nyktert vittne bör vara att föredra framför ett som var berusat. Även en informants sätt att berätta, att göra urval av information och att överväga osäkerhet m.m. säger en del om kvaliteten på uppgifterna. En källa som i vissa stycken uppenbarligen överdriver och fabulerar eller uppvisar

en fix övertygelse kan anses tvivelaktig. Ibland kan källor söka undvika att svara på frågor eller avleda samtalet in på något annat eller söka smickra utredaren osv. Sådant bör ge anledning till skepsis. Det kan således framkomma mängder av olika omständigheter kring en källa som kan föranleda ett förkastande av vissa eller alla uppgifter från källan. Det kan påpekas att vid t.ex. postenkäter så vet vi ofta inte om avsedd person fyllt i enkäten eller hur pass seriöst eller slarvigt eller ärligt det skett.

6. Fältet runt källan

Kring en uppgiftslämnare kan det finnas sociala nätverk, nära socialt tryck, relationer eller större makt-intressefält, som kan leda till förändringar av uppgifter eller helt felaktiga uppgifter. En nätverkskarta kan göras. Kan det finnas påverkan från familj, vänner, arbetsplatsen, någon förening eller annan intressegrupp? Förekommer hot eller risk för repressalier mot källan? En central fråga är relationen mellan källan och den individ, grupp, organisation etc. som källan lämnar uppgifter om. Finns lojaliteter, vänskap, ekonomiska beroenden eller konflikter? Att uppgifter kan överdrivas, förvrängas, omtolkas eller fabriceras i heta konflikter är väl känt liksom att konflikter ibland leder till anmälningar till myndigheter.

Härrör uppgiften ur ett skvallerklimat, t.ex. i en personalgrupp? Hur ser relationerna mellan de aktuella källorna ut? Kan de ha pratat sig samman eller ha rekryterat varandra?

En annan viktig relation är den mellan en uppgiftslämnare och mottagaren, t.ex. en tjänsteman på en myndighet eller en forskare. Om mottagaren nedvärderar källan eller är dålig på att lyssna kan information gå förlorad eller bli förvanskad. Om mottagaren har en bestämd uppfattning eller motiv kan de inkomna uppgifterna komma att förvrängas till att passa mottagarens uppfattning eller motiv. Att t.ex. tidningsredaktioner som mottagare ibland förvränger uppgifter i sensationsskapande riktning och med mer laddade ord är väl känt.

Ibland föreligger större makt-intresse-fält med åtminstone någon stark aktör vid uppkomsten av uppgifter. Ett exempel är interna utredningar av missförhållanden som lägger locket på. Före politiska val skickas ofta enkäter ut till politiker på t.ex. riksdagslistor kring hur de ställer sig till en viss intresseorganisationens favoritfrågor – ofta med förutsättande och ledande frågor. Inkomna svar kan sedan bearbetas hur som helst av den egna organisationen. Sådana resultat kan av flera skäl inte tas på allvar.

7. Analyskriterier

En del dokument innehåller inte bara grundläggande uppgifter utan även analyser. I dessa analyser kan vid närmare granskning finnas tankefel såsom oberättigade generaliseringar, godtyckliga tolkningar, slutsatser utan saklig grund, motsägelser, ensidig hypotesprövning, ignorering av alternativa hypoteser, användande av argument till förmån för en favorithypotes som även kunde ha anförts till stöd för alternativa hypoteser osv. osv. Grova brister i det uppvisade tänkandet bör föranleda ett källkritiskt avvisande.

8. Etiska krav

Påståenden som kan skada individer, familjer och grupper bör hanteras med försiktighet.

Kan de avföras från utredningen är det en fördel. Ibland rör det sig om icke relevanta uppgifter som inte skall tas med. I den utsträckning de gäller viktiga sakförhållanden, bör de formuleras med försiktighet. Det är t.ex. inte sakligt och inte juridiskt acceptabelt med kategoriska uttalanden om att en viss person har begått en klandervärd gärning eller ett brott, när så inte klarlagts eller vad gäller brott har fastställts av domstol. Enligt Europakonventionen som även är svensk lag, så skall en för brott misstänkt person betraktas som oskyldig till dess att domstol avgjort saken. Denna princip bör föranleda konsekvenser även för hur många andra påståenden om icke brottsliga, men klandervärda beteenden beskrivs i språkligt hänseende. Att särskilt föga preciserade påståenden på skvaller- och fabuleringsnivå inte skall föras vidare borde vara en självklarhet. En utredare måste även upprätthålla skillnaden mellan att någon påstår att en person gjort något å ena sidan och att personen faktiskt gjort detta något. Det finns gott om exempel där en person inte gjort något som någon påstår att personen gjort. Ord som *"påstår, påstådd"* m.fl. är för övrigt utmärkta för en utredare, som inte själv var närvarande vid det påstådda tillfället. Jämför den språkliga formuleringen *"Kalle slog Pelle"* med *"Pelle påstår att Kalle slog honom"* (detta kan vara ett faktum, utan att det första påståendet är ett faktum).

Det bör även påpekas att vaga uttalanden om personer i utredningar kan ges negativa vantolkningar av läsare och användare av utredningen. Det tidigare anförda exemplet *"Kalle är aggressiv"* och *"Kalle slog Pelle"* kan belysa även de etiska kraven på uppgifter. Laddat och osakligt journalistspråk hör inte hemma i utredningstexter.

Observation (iakttagelse) kontra tolkning

En utredare behöver skilja på observationer (iakttagelser) och tolkningar. Kvaliteten på påstådda observationer kan naturligtvis variera, men under goda observations- och dokumentationsbetingelser kan de nå hög eller fullständig säkerhet även om observationer ofta inrymmer moment av snabba och automatiska tolkningar som kan ge upphov till fel. Närhet till det observerade, enkelt och långsamt förlopp, gott om tid, möjlighet att upprepa observationer, flera oberoende observatörer, goda möjligheter att se och höra, direkt dokumentation eller rentav

någon objektiv registrering typ videofilmning, ljudband eller fotografier eller insamling av relevanta föremål kan leda till hög säkerhet i observationsmaterial. Men det finns även vanskliga observationer typ den påstådda cykeltjuven som ett vid tillfället berusat vittne kikande ut genom ett fönster senare påstod sig känna igen som den som på natten släpat iväg en cykel på 50 meters håll.

Tolkningar har oftast en mycket mer osäker karaktär. En eller flera observationer som är relativt säkra kan ofta tolkas på flera sätt. Felaktiga tolkningar är därför ett mycket vanligt fenomen och i synnerhet om de görs på spekulation utan tillräckligt underlag eller utifrån en fix förhandsuppfattning eller kringflytande kulturell modelföreställning.

Ett exempel på skillnaden mellan observation och tolkning kan vara att vi tänker oss att en föreläsningsslagare reser sig, tar sina saker och går ut. Det kan vara lätt för flera oberoende observatörer att bli eniga om att det inträffade skett. Observationen har hög säkerhet. Däremot är det oklart vad som är den korrekta tolkningen kring orsaken: tyckte personen att föreläsningen var dålig, hade personen inte tid att stanna längre, blev personen sjuk, fick personen ett SMS som framtvängde att personen måste gå osv. Vi vet inte utan fler uppgifter. Det blir bara spekulationer.

Det är viktigt att utredare i text upprätthåller skillnaden mellan grundläggande observationsmaterial och tolkningar så långt det går. Dessa bör på något sätt separeras i texten, i skilda stycken eller kolumner eller genom att tydligt markera språkligt vad som är vad. Varken utredaren själv eller läsaren skall behöva tro att i texten införda tolkningar är observationer. Det är även viktigt att understryka att det endast är uppgifter som överlevt källkritisk granskning som kan användas som underlag vid tolkning. Skräppuppgifter skall inte användas som underlag för tolkningsarbete.

Hypoteser och hypotesprövning

Med termen hypotes avses ett påstående på försök som är empiriskt prövbart. Det är alltså frågan om en medveten osäkerhet och inte om en övertygelse, tro eller fix förhandsuppfattning. Hypoteser kan formuleras utifrån erfarenhet, utifrån befintliga uppgifter eller utifrån kunskap, forskningsresultat och teori eller möjligen som trevande idéer om vad som kan gälla.

En typ av hypoteser är beskrivande hypoteser. En del sådana kan gälla gruppskillnader eller egenskaper hos individer. Här talar man även om nollhypoteser eller mothypoteser till den beskrivande hypotesen.

Exempel: Hypotes: "Män är skickligare bilförare än kvinnor"

Mothypotes: "Män är inte skickligare bilförare än kvinnor" (dvs. det är ingen skillnad eller kvinnor är skickligare).

Som lätt inses blir det avgörande vilket mått på skicklighet som väljs och har vi flera mått på olika aspekter, t.ex. olycksfrihet, att köra bensinsnålt eller snabbhet på skogsvägsträckor, som vid rallyn, så kan utfallen bli olika. Dessutom behövs representativa urval av förare från respektive grupp och frågan är hur sådana urval skall göras. Skall vi t.ex. konstanthålla mängden tidigare bilkörning och träning? Eller skall jämförelsen göras med urvalsgrupper som har olika träning eller kör olika mycket? Eller skall vi låta bedöma trafikbeteendet vid uppkörningar för körkort?

En annan typ av hypoteser har karaktär av förklarings- eller tolkningshypoteser. Ett exempel kan vara att vi funnit som ett faktum att män är vållande i fler dödsolyckor i trafiken än kvinnor. Det kan då tänkas finnas flera förklaringar eller tolkningar till detta förhållande. Vi kan tala om alternativa hypoteser. Dessa kan vara samverkande eller konkurrerande.

Hypotes 1: Män kör mer och blir därför oftare vållande. (Enligt försäkringsbolag, polis eller domstol)

Hypotes 2: Män och kvinnor har olika körstil. (Körstil kan gälla t.ex. hastighet, benägenhet till omkörning)

Hypotes 3: Män kör oftare berusade. (Berusning ökar olycksrisker)

Hypotes 4: Män har svagare risktänkande (Underskattar eller har svårare förutse risker).

Hypotes 5: Män kör mer på olycksbelastade vägsträckor.

Hypotes 6: Män har mindre uppmärksamhet på bilkörningen (Tänker mer på annat, lyssnar på bilradio etc.).

Hypotes 7: Män har sämre syn.

Hypotes 8: Män har sämre hörsel.

Hypotes 9: Män har långsammare reaktionsförmåga.

Hypotes 10: Män har större benägenhet till panikhandlingar.

osv.

I det här fallet kommer det att krävas en hel del undersökningsarbete för att empiriskt kunna pröva hypoteserna. En del data borde redan finnas att tillgå i forskningslitteraturen.

När vi avbryter uppräkningsarbetet av hypoteser så löper vi risk att missa en förklarande eller bidragande faktor. Vi kan begå tankefelet ofullständig uppräkningsarbete (*imperfecta enumeratio*). Det skulle kunna vara en hypotes nr 11 som är viktig, t.ex. att män mer sällan än kvinnor har barn i bilen, vilket påverkar körstilen. Flera faktorer kan förstås samverka och flera hypoteser kan vara mer eller mindre riktiga samtidigt. Man kan då försöka klargöra de relativa bidragen till skillnaden från olika faktorer.

Principer för tolkningsarbete (arbete med tolkningshypoteser)

0. Se till att befintliga uppgifter är källkritiskt prövade, hållbara. Annars kan de inte användas för tolkningsarbete.

1. Lista upp tänkbara tolkningar/tolkningshypoteser
2. Pröva tolkningarna mot relevanta och hållbara befintliga uppgifter och andra kända relevanta fakta och kända relevanta sannolikheter. En relevant uppgift måste även vara hållbar för att kunna beaktas. Enbart relevans räcker inte. Eliminera tolkningar som strider mot uppgifter som uppfyller krav på relevans och hållbarhet.
3. Kvar finns noll, en eller flera tolkningar. Även om flera tolkningar finns kvar kan det vara av värde att ha blivit av med tolkningar, t.ex. pinsamma sådana som att ett brott begåtts eller att ett dyrbart fel föreligger.
4. Skaffa eventuellt ytterligare information eller pröva på nytt en del uppgifter som inte är helt säkra. Åtminstone i läge noll kvarvarande tolkningar finns anledning söka tänka fram fler möjliga tolkningar.
5. Pröva tolkningarna mot de utökade uppgifterna och sök eliminera ytterligare tolkningar. Eventuellt blir en enda med uppgifterna väl förenlig tolkning kvar.
6. Eventuellt finner vi ingen hållbar tolkning alls eller står med en förhoppningsvis riktig eller bästa tolkning eller så står vi med två eller flera kanske motsägande tolkningar som alla är väl förenliga med tillgängliga uppgifter. Vi kan få nöja oss med sådan osäkerhet. Det är inte säkert att det går att avgöra mellan två eller fler kvarvarande tolkningar.

Det är inte sakligt godtagbart att hävda en tolkningshypotes som är godtyckligt vald utan tolkningsarbete eller hävda en tolkningshypotes med stöd av irrelevanta eller ohållbara uppgifter, t.ex. sådana som en övertygad utredare skapat genom att påverka. Som framgått är falsifieringsprincipen viktig. Det går inte som filosofen Popper påtalat att hävda en hypotes om man inte ansträngt sig för att söka falsifiera den. Det räcker inte som många verkar tro att man bara letar efter och anför stödevidens för en hypotes (tankefelet ensidigt bekräftelsesökande/"*confirmation bias*"). Även felaktiga hypoteser kan få betydande stöd. Det går då inte att veta om det finns motbevis eller avgörande bevis mot hypotesen eftersom man inte sökt efter sådana.

Att sakna eller undanhålla relevanta uppgifter vid hypotesprövning kan få förödande effekter på hypotesprövningen. Favorisering av en hypotes på bekostnad av andra kan leda fel. Evidensfabrikation, t.ex. genom anförande av triviala evidens eller genom påverkan av uppgiftslämnare eller genom extremt subjektiva evidens ("tyckanden", "intryck" etc.) kan undergräva hypotesprövningen. Uppgiftsunderlaget behöver vara rimligt allsidigt och fullständigt utan stora "vita" områden. Att det saknas uppgifter kring en eller flera av de möjliga hypoteserna är inte sakligt acceptabelt. Uppgifter som starkt kontamineras med en utredares subjektivitet bör källkritiskt avföras och inte användas vid hypotesprövning.

En hypotesprövning kan kontamineras av en utredares övertygelse/förhandsuppfattning, som då fungerar som en pseudohypotes (antas förhastat vara giltig och det behövs bara mer bekräftande uppgifter, här är osäkerheten i hypotesbegreppet eliminerad). Denna kan utan nämnvärt beaktande av alternativa hypoteser få styra sökandet efter bekräftande uppgifter varvid sökande efter falsifierande uppgifter undviks. Godtyckliga tolkningar i linje med övertygelsen kan då föras in i utredningsarbetet och leda till fabrikation av skenbart stödjande uppgifter t.ex. genom påverkan av uppgiftslämnare (exempelvis suggestioner, förväntningar, förutsättande, ledande och argumenterande påståenden och frågor gentemot uppgiftslämnare) eller rentav förfälskning eller undanhållande av omständigheter kring uppgifter (dvs. en uppgift kan ibland tolkas till övertygelsens fördel när omständigheterna runt den undanhålls eller precisering undviks). Utredningsarbetet bedrivs då enligt cirkulär logik och slutar med att övertygelsen skenbart framstår som bekräftad. Något annat resultat har inte givits någon möjlighet eller liten möjlighet att framträda. Alternativa hypoteser har ignorerats. Detta är naturligtvis en typ av illusorisk hypotesprövning som ligger långt utanför saktlighetsens domän.

Som vetenskapshistorien visar kan det ibland ge god avkastning att ställa upp s.k. kontrainduktiva hypoteser, dvs. hypoteser som går tvärt emot etablerade föreställningar eller etablerad teori. Kopernikus hypotes om att

jorden rörde sig runt solen brukar ibland nämnas som exempel. Inom socialt arbete prövade vi t.ex. med framgång på en basstation för ungdomar att när det rapporterades från skolan m.fl. att Kalle var oduglig etc., så uppställdes den kontrainduktiva hypotesen att "*Kalle har resurser*". Exemplet belyser även hur en hypotes genom sin existens kan påverka verkligheten. Kalle är naturligtvis känslig för såväl negativa som positiva förväntningar. Detta visade sig ofta vara fallet.

För- eller emot-analys

När det gäller att diskutera eller avgöra teser (inklusive hypoteser, men även teser av t.ex. filosofisk, etisk, ideologisk etc. karaktär) kan för- eller emot-analys vara ett kraftfullt verktyg. I vissa fall kan man nöja sig med en för- och emot-uppställning, där argumenten för respektive emot bara redovisas utan att kritiskt granskas och utan att vägas samman till någon slutsats eller bedömning kring tesen. En utredare har dock ofta anledning att gå vidare med en kritisk granskning argument för argument. Varje anfört argument (det gäller att inte förbise viktiga argument) granskas då med avseende på främst relevans, precisering, hållbarhet/underbyggnad i sak, motsägelser mellan argument, "tyngd" m.m. Argument som inte håller elimineras och motsägelser klaras ut. Eventuellt görs för- eller emot-analys av andra ordningen för enskilda argument i uppställningen. En kritisk vägning görs av för- respektive emot-argumenten mot varandra och denna resulterar i en bedömning eller slutsats som kan vara nyanserad eller även resultera i att tesen inte går att avgöra och att informationen är otillräcklig så långt.

I andra fall behövs ingen för- eller emot-analys. Det kan finnas t.ex. ett eller ett par kriterier som avgör frågan. Exempelvis bindande teknisk bevisning vid brott eller haverier.

Över- och underdiagnostik

Ibland kan överdiagnostik inträffa. En uppgiftslämnare eller utredare anser sig ha konstaterat ett problem som inte existerar om saken undersöks närmare. Överdiagnostik kan t.ex. uppkomma genom att förekommande normala variationer eller triviala tecken feltolkas eller genom att bedömaren blandar in egna intuitiva idéer, erfarenheter och föreställningar som inte alls har med sakfrågan att göra. Utbildning kan t.ex. tillhandahålla begrepp och teorier som kan användas felaktigt och leda till överproblematisering. Ett exempel utgör hysterin kring påstådda sovjetiska ubåtar på svenska farvatten på 1980-talet, där det senare visade sig att triviala ljud från djur och fiskar utifrån någon förhandsuppfattning tolkats som ubåtsljud.

Underdiagnostik kan också inträffa. En uppgiftslämnare eller utredare kan underlåta att söka information eller att göra kontroller eller kan missa att upptäcka sakomständigheter. Det kan finnas en benägenhet att inte uppfatta och närmare undersöka problem, t.ex. därför att de skulle vara pinsamma att tala om eller dyrbara att åtgärda. Resursbrist kan leda till underdiagnostik. Andra inverkanse faktorer kan vara lojalitet och politiska faktorer. Det kan vara inopportunt eller politiskt icke korrekt att påtala vissa problem. Ett exempel på underdiagnostik kan de tidiga faserna i den svenska statsledningens reaktioner på uppgifter om tsunami-katastrofen i Sydostasien vara.

Minnesprocesser

Inom minnesforskningen brukar vi tala om arbetsminne respektive långtidsminne.

Arbetsminnet är aktivt och tar in information från omvärld, från lagrade långtidsminnen och från anslutna små mentala förråd av aktuellt material samt sorterar bort för oss ointressant information. Arbetsminnet innehåller det vi för tillfället uppmärksammar och håller för det mesta information mycket kort tid - från sekunder till någon halvminut eller minut. Ett simpelt exempel är hur vi slår upp ett telefonnummer, håller det i arbetsminnet och ringer upp numret, men därefter låter det försvinna ur medvetandet och det organiseras i regel inte in i långtidsminnet. Men arbetsminnet kan utföra mer komplicerade operationer än så, t.ex. kalkyler eller jämförelser i flera dimensioner. Arbetsminnet är ingen passiv förvaringsplats under kort tid utan en aktiv mental verksamhet. Det verkar även i en miljö och tänker delvis med hjälp av ledtrådar och hjälpmedel från miljön, t.ex. signaler från den egna kroppen, detaljer i rummet eller naturen eller räknedosor, datorer, almanackor, lexikon, bilder, andra personers uttalanden m.m. Detta brukar kallas för situerad kognition, dvs. tänkande i sin situation eller miljö. Miljöbyte innebär mer eller mindre tankebyte. Arbetsminnet kan arbeta olika i olika situationer och miljöer och vara mer eller mindre i samspel med omgivningen.

Långtidsminnet har mer eller mindre av struktur och organisation och några minnen skickas vidare från arbetsminnet och organiseras in i långtidsminnet. Långtidsminnet består av två avdelningar. Den ena utgörs av episodminnen som är mycket sårbara och lätt sammanblandas och glöms bort. Det är inte möjligt för oss att gå runt och minnas alla episoder. Mer positivt eller negativt känsloladdade eller dramatiska episoder kan vi minnas

bättre att de ägt rum, men ofta med fel i detaljer. Utredningsmässigt måste påstådda erinringar av episoder, och särskilt efter lång tid och vad gäller detaljer, ses med stor skepsis. Det som är säkert är att det förekommer mängder av felaktigheter i sådana minnen och sammanblandningar, förväxlingar, förvrängningar och falska tillägg förekommer ofta.

Den andra avdelningen av långtidsminnet innehåller s.k. semantiska minnen, vilka utgörs av sådant som vi ofta kallar för kunskaper, t.ex. om förhållanden, om regler, om principer, om språket. I vissa fall kan vi föra samman händelsesekvenser som ofta upprepats till generella sekvensminnen, s.k. skriptminnen (efter ordet manuskript), vilka kan beskriva t.ex. serien av händelser från det vi åker från bostaden till jobbet eller t.ex. hur vi brukar bete oss när vi kommer till en järnvägsstation för att åka tåg. Semantiska minnen och skriptminnen är inte alls så sårbara som episodminnen. Men bortfall kanske och fel uppstå. Våra semantiska minnen kan ibland hjälpa till med rekonstruktion av svaga episodminnen, men sådana rekonstruktioner behöver inte vara riktiga. Det finns även automatiserade långtidsminnen såsom procedurminnen (t.ex. knyta skosnören eller simma eller momenten i att köra bil) och perceptuella minnen (t.ex. att vi automatiskt känner igen vanliga föremål typ bord, stolar, bilar etc.). Sådana överinlärda minnen finns oftast kvar livet ut.

Möjligheter av minnesfel, i synnerhet vad gäller episoder (inkl samtalsminnen), är viktiga att beakta för utredare. Uppgiftslämnare kan föra in minnesfel i intervjuer eller enkäter och utredare kan själva minnas fel och t.ex. sammanblanda fall. Svårigheter att upptäcka bortfall och fel hos minnen leder till en övertro på minnens korrekthet. Många minnesbortfall och minnesfel upptäcks inte och kan störa utredningsarbete.

Slarv, fabulering och lögn

Slarv, fabulering eller lögn kan inträffa hos både uppgiftslämnare och utredare. Gränserna mellan dessa fenomen är rätt flytande. Är man t.ex. medveten om att man slarvat och inte uppger om det så kan det betraktas som lögn. Uttalanden i gräzonen mellan fabulering och lögn kan ha drag av bådadera, t.ex. en viss medvetenhet men inte särskilt klar om att man inte har täckning i sak för vad man påstår.

På senare år har förts en debatt om forskningsfusk och analogt skulle man kunna tala om utredarfusk, vilket kan innefatta de nämnda fenomenen. Utredningstexter som påvisbart innehåller slarv, fabuleringar eller lögner skall naturligtvis källkritiskt förkastas. Det finns då goda skäl att misstänka fler fel än de som upptäckts.

Med slarv avses t.ex. bristande noggrannhet, bristande kontroller, egen påverkan av uppgifter, svag och fördröjd dokumentation, citatfel, referatfel, bristande kritisk prövning av metoder och uppgifter, obestyrt och oreplikerat material, oklara formuleringar, felräkning m.m. En del slarv kan synas, medan annat kan vara dolt i en utredningsprocess. Det kan vara viktigt att i en utrednings text nämna de kontroller som utförts, så läsaren inte behöver misstänka slarv i de aspekterna. Exempelvis skall uppgiftslämnare ha fått korrigerat och bestyrka sammandrag av lämnade uppgifter och utredda personer skall ha fått möjlighet att systematiskt replikera på de uppgifter som berör dem. Det är naturligtvis att anse som slarv eller fusk att basera en slutdiskussion och bedömning på uppgifter som är obestyrt och icke replikerade.

Med fabulering avses att munnen eller pennan går fortare än den egna mentala kritiska granskningen hinner med. Ibland märker vi att vi fabulerar och korrigerar snabbt vad vi sagt eller skrivit. Ibland märker vi det inte, men omgivningen kan märka att vi inte kan ha täckning i sak för vad vi påstår. En föreläsare kan lätt råka ut för fabulera, då det är svårt att i förväg tänka igenom varje formulering. Samma gäller t.ex. muntliga uppgiftslämnare i utredningar. En del överdrivet språk kan förekomma i samband med fabulering, t.ex. ord som "alltid", "varje gång", "aldrig", "ständigt", "oerhört", "absolut", "mycket" m.fl. och befogade osäkerhetsmarkörer och reservationer i språket och i sak kan saknas. Ibland syns det att en text som startar relativt faktabaserat efterhand urartar till fabulerade uttalanden, t.ex. kan det förekomma i anmälningar och i utredningar. Fabuleringar kan bemötas med begäran om klargörande av vad personen menar eller av begäran om redovisning av saklig grund eller med enkla ifrågasättanden eller med motsägande uppgifter. I enklaste fall kan det räcka med ett lätt ifrågasättande av typen "Stämmer det?". Ofta återtänks eller dämpas en vid en konfrontation. I utredningsintervjuer kan finnas anledning konfrontera fabuleringar hos uppgiftslämnare.

Med lögn avses enligt en mycket vedertagen definition att medvetet lämna vilseledande uppgifter. Detta kan ske genom att medvetet undanhålla uppgifter, genom att medvetet förvränga uppgifter eller genom att medvetet framföra oriktiga uppgifter. Ofta används begreppet lögn felaktigt i sammanhang där det rör sig om någon annan grund till att fel uppkommer, t.ex. glömska, varseblivningsfel, minnesfel, tankefel, missuppfattning, förvirringstillstånd, psykisk störning, berusning, suggestion såsom ledande fråga som en person inte kan stå emot, bristande förmåga att kritiskt pröva uppgifter m.m. Ibland uppkommer uppgifter i en social påverkans- och anpassningsprocess, t.ex. när ett barn känner att det måste svara på en vuxens förutsättande eller ledande fråga och då svarar i sak fel, kanske utifrån en idé om att den vuxne vet vad som är sant. Den vuxne har då gett upphov

till den felaktiga uppgiften genom olämpligt frågebeteende. Det är därför lämpligt med återhållsamhet och försiktighet kring att anklaga någon för lögn som är ett mycket laddat begrepp. Andra förklaringar bör först elimineras. Man bör t.ex. inte i ljuset av forskning kring samtalsminne anklaga en person för lögn på grund av att han har svårt att minnas samtal för lång tid sedan som nyligen skett i tsunami-debatten i tidningarna. Men det finns belägg för att lögn används mycket inom t.ex. kriminella subkulturer, i affärliv och reklam och i en del politiska processer och även vid forskningsfusk. I sådana sammanhang kan ljugande utgöra en medveten metod bland andra för vinst, prestige och maktutövning. En utredare bör inte vara främmande för att bli serverad lögn. Ett roligt gammalt exempel är när socialantropologen Margaret Mead blev blåst av ett par informanter i Söderhavet för många år sedan och i västerlandet i böcker spred myten om det fria sexlivet i den aktuella kulturen på grund av de lögnaktiga uppgifter hon inte kontrollerat med andra och förhastat rapporterat. Ett slags practical joke med vetenskapliga konsekvenser.

En fråga som ofta berörs är om det går att upptäcka lögn utifrån hur en person betar sig, t.ex. skruvar på sig. Det finns forskning om sådant, men för oss lekmän finns i praktiken inte sådana möjligheter i enskilda fall, eftersom människor betar sig olika och vi blandar in allehanda godtyckliga kriterier. Det är dessutom så att oavsett om någon ljuger eller talar sanning så söker personen i allvarliga sammanhang att presentera sig som trovärdig. Det behöver därför inte vara någon skillnad på hur en sanning respektive en lögn uttalas. Vi kan lika gärna kasta krona om personen ljuger eller inte. Att en del naivt tror att de kan utifrån beteendet avgöra om en person talar sanning eller ljuger är en annan sak. Allmänt sett har vi en "truth bias", dvs. tendens att tro att många lögnare är sanningar. Lögnare kan utnyttja detta att vi i allmänhet tror att andra människor är vederhäftiga.

Skall vi avslöja lögnare krävs annat arbete än att leta efter tecken i en persons beteende. Vi kan jämföra vad personen säger med andra säkrare källor. Vi kan jämföra vad personen säger vid olika tillfällen – lögnare kommer ibland inte ihåg vad de sagt tidigare. Om t.ex. en påstådd händelse inte inträffat så har lögnaren ingen ursprunglig minnesbild, bara sitt eget prat som är lättare att glömma. Vi bör uppmuntra personen att berätta och prata på. Det kan då dyka upp motsägelser eller personen kan på något sätt försäga sig eller trassla in sig. Vi bör ställa uppföljande frågor med begäran om preciseringar och förklaringar och inte nöja oss med vaga besked, när den som talar borde veta mer precis om det påstådda faktiskt inträffat. Om lögnaren inte förutsett den uppföljande frågan så kan det uppkomma svårigheter att svara, något som är mycket tydligt i en del polisförhör. En lögnare kan hamna i det läget att det behövs ytterligare lögn för att vidmakthålla den första och kanske viktiga lögnen. Upptäckt av någon av stödlögnerna kan bli lögnarens fall.

Det är alltså innehållet i vad en person säger som bör vara i fokus när vi söker avgöra frågan om lögn eller sanning och inte letande efter diverse beteendetecken eller intuitiva avgöranden. Men ibland går det inte att avgöra frågan då en lögn och en sanning kan framföras på samma sätt.

Sannolikhetsbedömning

Sannolikhetsbegrepp hos både uppgiftslämnare och utredare kan vara problematiska vid utredande. Ett begrepp som "sannolikt" kan som undersökningar visat ges olika innebörd av olika personer. En del kan t.ex. mena att 10% sannolikhet räcker, andra kan mena att 50% räcker och ytterligare andra kan kräva 80-90% sannolikhet för tillämpning av termen. Sannolikhetsbegrepp verkar dessutom ibland användas som övertalningsbegrepp och under ignorerande av olika felkällor.

En typ av sannolikheter är s.k. objektiva sannolikheter, dvs. väl grundade kalkyler där antal inträffade fall och antal möjliga fall/totalantalet är kända. Men ibland är beräknade sannolikhetssiffror behäftade med felkällor. Exempelvis kan finnas betydande mörkertal, felaktiga klassifikationer eller felaktiga inrapporteringar av uppgifter. Det är inte så givet att en framräknad sannolikhetssiffra är giltig och den behöver ofta kontrolleras från grunden. Ibland kan en förment objektiv siffra vara manipulerad, t.ex. genom att en ledande fråga ställs eller att enheter avlägsnats. Sannolikheten för t.ex. framgång med en behandlingsmetod höjs givetvis om man tar bort alla som inte fullföljt behandlingen och bara räknar dem som fullföljt hela behandlingen, vilket till och med skulle kunna vara en minoritet. Det kan finnas flera sätt att räkna. Sannolikheter är dessutom grupp- och tidsspecifika, dvs. kan skilja sig från grupp till grupp och från en tid till en annan.

En annan typ av sannolikheter är subjektiva sannolikheter, som är av upplevd och intuitiv karaktär. Sådana kan starkt snedvridas av bedömarens begränsade erfarenheter, av selektivt minne och inte minst av tankefel, faktoider, fördomar m.m. En del anser sig kunna tycka, tro, känna eller uppleva att saker är på ett visst sätt. Det finns anledning varna för överdriven tilltro till av subjektiva sannolikheter. Det kan vara lämpligt att söka undvika sådana bedömningar och i stället eftersträva redovisning av mer konkreta evidens.

Samband (som ibland beskrivs i sannolikhetstermer) i den samhällliga ekologin är ofta försumbara eller låga, men vi har en benägenhet att tro eller vilja konstruera att det existerar samband som inte finns (tankefelet inbillade samband) eller att samband är högre än de är (mentalt överdrivna samband). Samband som existerar på gruppnivå kan vara utan betydelse på grund av att de är svaga och därför att de inte låter sig generaliseras till enskilda individer i gruppen eller utanför gruppen (vilket vore ett tankefel). En del påståenden om samband är faktoider eller subjektiva påhitt.

En betingad sannolikhet gäller utifrån en förutsättning/betingelse. Exempelvis kan den betingade sannolikheten för symtomet S vara 50% för en grupp personer med sjukdomen X (betingelse). Därav följer inte att det går att vända på sannolikheten på så sätt att om symtomet S föreligger (betingelse) så är sannolikheten för sjukdomen X just 50%. Det kan t.ex. existera flera andra och dessutom vanligare sjukdomar som ger upphov till symtomet S varför sannolikheten för sjukdomen X givet symtomet S skulle kunna vara t.ex. 5% eller 0,5%. Det kan även vara så att den större population ur vilken gruppen är tagen har t.ex. 50% basfrekvens för symtomet S (det kan vara trivialt och inte kopplat till sjukdomen). Det går därför inte att vända på betingade sannolikheter.

Det finns anledning att rekommendera försiktighet med sannolikhetsuttalanden och om sådana görs kritiskt pröva den sakliga grunden.

Det kan tilläggas att även frekvensuttryck såsom ”ofta”, ”ibland”, ”sällan”, ”nån gång” m.fl. ter sig alltför vaga både som svarsalternativ och i uppgifter i utredningar. Tolkningen hos de svarande och hos utredare och läsare kan variera avsevärt.

Representativa urval, av vad?

Det talas ofta om representativa urval eller stickprov ur grupper eller populationer och då ofta med statistisk metodik. Detta är viktigt vid vissa slag av frågeställningar eller hypoteser.

Det finns andra slag av urvalsproblem som verkar ha mindre diskuterats, kanske därför att de varit svårare att angripa statistiskt. Om vi skall göra en allsidig bedömning av en person, så blir urvalet av situationer viktigt. Det är då inte lämpligt att utgå från t.ex. någon enstaka situation eller ens några få situationer utan det bör krävas ett bredare urval från olika slags livssituationer, t.ex. arbetssituationer av flera slag, hemsituationer, situationer inom föreningar, inom fritid, i relation till samhälle och myndigheter m.m. Vid personbedömning verkar ofta skeva urval föreligga. Samma kan gälla vid bedömning av en organisation – den kan t.ex. bedömas enbart på grundval av några misslyckade situationer.

Ett annat exempel på situationsurval utgör metoden med insamling av kritiska händelser, dvs. händelser som innebär framgång eller misslyckande i förhållande till t.ex. en organisations målsättningar. Här löper man risken att förbise viktiga förlopp av smygande eller grålunksartad karaktär, vilka kanske kan vara viktigare för uppfyllande av målsättningarna. Men metoden kan ändå ge värdefull information.

Ett annat i utredningssammanhang vanligt problem utgör urvalet av de konkreta frågor som en utredare ställer till sin eller sina informanter. Om det utredande samtalet innehåller ett urval av frågor kring endast en av flera möjliga hypoteser, så ges andra hypoteser föga möjlighet att framträda. Det man inte frågar om kan man inte nå klarhet om. Jag har t.ex. sett dialogutskrifter där förhållsledare utöver några hypotesneutrala frågor har kört så där 100-200-300 frågor om en enda av de i sammanhanget möjliga hypoteserna och då i regel även med övervägande förutsättande och ledande frågor i urvalet. Alternativa hypoteser har erhållit noll eller kanske några få frågor. Detta är ett mycket allvarligt urvalsproblem i utredningens logik och innebär även påverkansproblem av typ att söka bekräfta en förhandsuppfattning/övertygelse genom skevt frågeurval.

Ett annat problem utgör det urval av lämnade uppgifter som förs in i en utrednings text. I själva utredningens text måste då klargöras vilka principer som tillämpats för urval och bortval av uppgifter. Vid partiska utredningar syns ibland att det inte står rätt till, t.ex. kan finnas maximalt med negativa uppgifter om den ena parten och många positiva uppgifter och inga negativa om den andra parten. Principer för urval och bortval av uppgifter måste redovisas, om inte bör utredningen källkritiskt förkastas.

Även urval av uppgifter ur forskningslitteratur kan ibland vara skevt. Exempelvis kan utväljas och refereras forskningsresultat i linje med någon favoritens utredaren driver och forskning som talar emot den tesen nämns inte. Ibland refereras valda uppgifter vagt och till och med felaktigt. Det krävs intellektuell redlighet av utredare.

En utredare behöver både vara medveten, tydlig och rimligt systematisk i urvalsfrågor och inte förbise eller tuga ihjäl dem. Använda urvalsprinciper måste öppet redovisas i en utrednings text.

Utredande samtal, hur?

Utredande samtal kan naturligtvis utformas och genomföras olika beroende på sådant som syftet och frågeställningarnas komplexitet och ambitionsnivå och intervjupersonernas kognitiva förmåga. Ett grundproblem vid utredande samtal är att utredare påverkar uppgiftslämnare. Detta bör motverkas så långt möjligt. Till skillnad från stödjande och behandlande samtal syftar utredande samtal inte till att påverka en person. En utredares främsta uppgift i utredande samtal är att lyssna och kanske också se, inte att prata. Stora öron, skarpa ögon och en rejäl tejprens över munnen kan ibland vara en bra modell. En del utredare pladdrar på tok för mycket och kontaminerar (förorenar mentalt) utredningen. Lyssnandet bör ske uppmärksamt utan hindrande ”inre brus” i form av störande tankar på annat. Uppgiftslämnare skall helst få en allmän förutsättningslös fråga och sedan berätta och utredare skall lyssna. Uppgiftslämnare som får svara på fråga efter fråga styrs, dvs. påverkas, mycket mer av utredaren och kan få ledtrådar i frågor och i utredarens svar kring vad de bör säga. Ännu mer styrning blir det om utredaren förslår svarsalternativ. En utredningsintervju kan dessvärre ibland bli ett slags social inlärningssituation där den svarande får ledtrådar i utredarens frågor och svar och får utredarens gillande eller ogillande för sina svar. Efterhand lär sig den svarande vad utredaren vill höra och kan anpassa sina uttalanden. Berättelsen är därför ofta den lämpligaste formen i en intervju.

Förväntanseffekter är ett forskningsmässigt mycket väl belagt fenomen. Enligt forskning kan förväntningar överföras på ett 30-tal kanaler såsom ansiktsuttryck, blickar, tonfall, tystnad, gester osv. och även mellan människor och djur. Förväntningar behöver alltså inte vara uttalade – de påverkar ändå. En utredare som förväntar sig vissa svar påverkar svarens innehåll.

Ett utredande samtal bör inledas med ett avtal kring sådant som syftet med samtalet, utredarens sanningssökande, kritiskt prövande roll och hur materialet skall dokumenteras och användas. En ibland lämplig strategi kan beskrivas som en tratt-strategi med breda, allmänna frågor i början och en uppföljning efterhand kring sådant som inte blivit klarlagt. Det kan vara viktigt att klarlägga den intervjuades allmänna uppfattningar inom frågeområdet och ställa svar på detaljfrågor i relation till de allmänna uppfattningarna. Om vi exempelvis skall undersöka hur mycket de boende störs av biltrafiken längs en gata, så kan det vara lämpligt att presentera undersökningen som en boendemiljöundersökning och allmänt fråga om hur människor tycker det är att bo där de bor, för- och nackdelar och fråga efter vilka miljöfaktorer de anser viktiga och hur de inverkar. Det kan då redan i de allmänna frågorna komma att spontant framgå att biltrafiken är en störande eller mycket störande faktor. Det kan även komma att framgå att det finns andra faktorer som är störande eller mer störande. Efterhand kan intervjun övergå till några mer smala och kanske strukturerade frågor kring biltrafiken och försök till specificering exakt hur störningen sker, t.ex. att porslinet i köksskåpen skakar, att nattsömn störs osv. Genom en sådan trattstrategi kan vi få en tydligare bild av de intervjuades subjektiva boendesituation och bedöma störningarna från trafiken i ett större sammanhang. I andra fall kan en trattstrategi vara obehövlig och några specifika frågor kan utan problem ställas, t.ex. om vilken boendeform en person har, om en person har körkort etc.

Urvalet av frågor inom en utredande intervju styrs av frågeställningarna. Det är naturligtvis inte särskilt lyckat om en utredare inte har klara frågeställningar att styra frågeurvalet med. Det kan också vara så att en utredare ställer frågor enbart om någon eller några faktorer och bortser från andra för en frågeställning viktiga faktorer. Urvalet av frågor kan lätt bli skevt eller ensidigt eller inrymma besvarande luckor. Logiken i en intervju i förhållande till utredningens frågeställningar behöver tänkas igenom före intervjun.

Frågetekniken bör inte se ut hur som helst och styrs av impulser mer än logiska överväganden. Den intervjuade måste ges tillräckligt med tid att svara och en anpassning måste ske till den intervjuades mentala tempo. Utredaren bör även nöja sig med en fråga i taget och inte ställa multipelfrågor, där flera frågor buntas ihop, vilket ökar den kognitiva belastningen och skapar svarsbortfall och oklarhet om vad personen svarar på eller i värsta fall kognitiv kollaps. Utredaren skall naturligtvis inte föreslå svar eller lägga ord i den intervjuades mun. Frågor bör som grundregel vara icke förutsättande (ibland kan en eller flera obestridliga förutsättningar användas). Exempelvis kan en frågetyp vara ”*Kan du berätta om X?*” (ingen tvivelaktig förutsättning inbyggd i X). Däremot vore exempelvis en fråga av typen ”*Kan du berätta om hur du slog Kalle?*” inte särskilt lämplig om det är omstritt huruvida personen slagit Kalle – det kanske är just det som skall utredas. Frågor bör som grundregel inte heller vara ledande, dvs. ge ledtrådar, och i synnerhet inte när den som svarar kan vara mer sårbar (t.ex. ett barn eller en sjuk person) eller är i förändrat medvetandetillstånd (t.ex. omtöcknad, gråter, halvsover etc). Exempelvis kan frågor som ”*Kalle slog dig, inte sant?*” eller ”*Slog Kalle dig?*” betecknas som ledande. Påståendevarianten är mer suggererande. Jämför t.ex. frågor av typen ”*Kan du berätta om dig och Kalle?*”, i vilka inget särskilt föreslås/suggereras. Det är lämpligt att uppgiften om att Kalle slagit den intervjuade framkommer från den intervjuade utan att ledtråd givits om vad Kalle skulle kunna ha gjort. Om vi

antar att den intervjuade svarar nej på frågan "Slog Kalle dig?", så skulle detta kunna betraktas som att vi gjort en hypotesprövning som då drabbats av falsifiering (dock behöver inte svaret nödvändigtvis vara sant). Men det blir mer flertydigt om den intervjuade svarat ja på den ledande frågan. Svaret kan då ha föranletts av suggestionen, men det kan även vara sant eller en medveten lögn när den intervjuade fått tipset. Om utredaren börjar motargumentera på nej-svaret, t.ex. "Va, men det säger ju Olle att Kalle har slagit dig?" så innebär det påverkan genom argumentation. Vad Olle sagt kan inte föras in som en förutsättning, då uppgiften kan vara felaktig. Om den intervjuade i en berättelse vagt påstår "Kalle slog mig", så saknar uppgiften sakligt värde om den inte följs upp av utredaren och preciseras av uppgiftslämnaren. Exempelvis: "Kan du berätta om det?" Utredaren behöver sedan förmodligen ställa ytterligare uppföljande frågor om tidpunkt, plats, närvarande personer och inte minst se till att få fram en förloppsbeskrivning och allt utan att ge ledtrådar eller föreslå svar. Exempelvis är ledande valfrågor av typen "Slog han dig på ryggen eller bröstet?" olämpliga då de ger ledtrådar och ofta inte tömmer ut de möjliga alternativen. Dessutom kan finnas en tendens att välja det sista alternativet vid muntlig presentation (mycket påtaglig i en del polisförhör med barn, lättare att minnas det sista). Det blir viktigt att precisera betendet hos både den som påstås ha slagit och hos den som påstås ha blivit slagen, eventuellt också betendet hos någon eller några andra som på något sätt varit inblandade eller närvarande. Det är naturligtvis inte sakligt godtagbart att utredaren går in med egna värderingar, övertygelser eller förhastade bedömningar eller "domslut", t.ex. "Det var fullt gjort av Kalle. Du har inte gjort något fel. Kalle kommer att få sitt straff."

Det skulle kunna vara så att det finns fel i uppgifterna (t.ex. den intervjuade har falskt beskyllt Kalle). Dessutom är utredningsarbetet inte klart och det tillkommer i ett sådant här fall enbart en domstol att avkunna dom över Kalle. Enligt den i Sverige gällande Europakonventionen skall den som är misstänkt betraktas som oskyldig till dess att domstol avgjort frågan.

Ett problem i utredande samtal är att utredaren för in egna tolkningar, som kan störa utredningsarbetet, t.ex. kan utredaren säga "Så Kalle var arg på dig.", något som den intervjuade inte sagt. Det finns åtminstone två skäl till att hänvisningar, referat och tolkningar bakåt i ett utredande samtal eller till tidigare samtal bör undvikas. Undersökningar och erfarenheter av dialogutskrifter har visat att bakåtreferat i betydande grad är felaktiga. Ett annat tungt vägande skäl är att de hjälp den intervjuade att minnas och inte motsäga sig. Om uppgifter tidigare i samma eller föregående samtal tillkommit genom minnesfel, fabulering eller lögn, så är det givetvis inte lämpligt att utredaren hjälper till på så sätt att uppgiftslämnaren inte senare motsäger de tidigare uppgifterna. Det är ibland svårt för en med svagt minne eller en fabulerande eller ljugande uppgiftslämnare att minnas vad han/hon tidigare sagt eftersom ingen ursprunglig minnesbild av det som hittats på finns. Uppgiftslämnaren bör själv få berätta på nytt och uppgifterna jämförs sedan med vad uppgiftslämnaren tidigare påstått. Exempel: "Du sa i vårt första samtal att Kalle vred upp din högra arm bakom din rygg när ni befann er i vardagsrummet strax före ni skulle åka till fjällen". Kan du beskriva om det gjorde ont, när han gjorde så? Utredaren agerar här minne åt uppgiftslämnaren och ser till att motsägelser inte uppkommer i de lämnade uppgifterna, stabiliserar uppgifterna. Om uppgiften var felaktig och uppgiftslämnaren glömt att han/hon lämnat uppgiften så kan den med utredarens hjälp här kvarstå. Det går naturligtvis inte att utan vidare anta att en tidigare lämnad uppgift varit korrekt.

Dessutom kan ytterligare en felaktig uppgift komma att tillföras om uppgiftslämnaren svarar jakande på den ledande frågan om "det gjorde ont". Om uppgiftslämnaren själv fått redogöra en gång till så kanske det spontant framgått att det gjorde ont. Dessutom har utredaren här gjort ett felaktigt referat, då uppgiftslämnaren sade att Kalle höll fast i uppgiftslämnarens högra hand bakom ryggen. Innebörden har förändrats. Det bör påpekas att en uppgiftslämnare som inte själv har något att komma med i sak kan behöva förlita sig i hög grad på en utredares ledtrådar (det gäller många sakområden) och kan behöva hjälp att konstruera en historia.

I en del fall har en utredare en kritiskt prövande roll och den kan då behöva utövas redan i de utredande samtalen. Detta är särskilt aktuellt när det finns starka sanningskrav på en utredning. Det kan då vara lämpligt att ta upp den kritiskt prövande rollen och sanningskraven i intervjuens inledning. Källkritiska och prövande frågor kan behöva ställas under de utredande samtalen, t.ex.

"Vad menar du med X?" "Kan du precisera det du nu sagt?"

"Hur vet du detta?" "Var kommer den uppgiften ifrån?"

"Vad har du för underlag/saklig grund till det du nu påstår?"

"Har du iakttagit detta själv?"

"Kan du ge exempel på detta?"

"Kan du beskriva några konkreta situationer?"

"Har det inträffat situationer med andra förlopp?"

"Kan du så noggrant det går beskriva förloppet?"

"Hur såg sammanhanget runt detta ut? Miljö? Vad hände före respektive efter?"

"Nu har du beskrivit Kalles brister. Kan du beskriva Kalles resurser och positiva aspekter kring Kalle?"

"Du säger att Kalle alltid är aggressiv. Är det "alltid" så? Kan du beskriva de situationer det gäller?"
 "Kan du ge en allsidig beskrivning av Kalle?"
 "Är detta relevant?"
 "Är den uppgiften hållbar?" "Kan den vara felaktig?"
 "Finns motexempel?"
 "Den uppgiften motsäger vad du tidigare sade om X?" Hur förklarar du det?"
 "Kan du tänka dig andra möjliga förklaringar än den du gett?"
 "Hur kan du vara säker på detta?" "Kan du ha missuppfattat?" "Kan du ha misstagat dig?"
 "Kan du minnas fel?"
 "Vilka möjligheter till fel kan finnas kring den här uppgiften?" "Finns det några felkällor?"
 "Den beskrivning du gav kring X var lite oklar för mig. Kan du berätta en gång till så utförligt du kan?"
 "Vem eller vilka har du tidigare talat med om detta?" Vad sa dom?"
 "Har någon påverkat din uppfattning?"
 "Kan du lägga in de här händelserna på en tidslinje?"
 "Har jag uppfattat rätt? Var det så och så du gjorde?"
 "Kan jag höra av mig om jag skulle behöva veta lite mer kring något?"

Praktiskt sett är det ofta tidsödande och kostnadskrävande att besöka intervjupersoner och det kan i många fall vara tillfyllest med telefonsamtal. En del intervjuer kan vara av kortare och enklare slag och utgöra komplement till några huvudintervjuer och då kan telefonvarianten passa väl. Men den kan även vara praktisk för längre intervjuer med t.ex. personer som har god verbal färdighet. Det är möjligt att man kan vinna något på öga-mot-öga-intervjuer i en del fall vad gäller att få fram uppgifter, men det kan även i en del fall vara så att öga-mot-öga-intervjuer ökar utredarens påverkan på de som intervjuas. Förväntningar förmedlas via fler kanaler än de som hörs i ett telefonsamtal, t.ex. ansiktsuttryck och kroppsrörelser. Det kan även vara svårare att värja sig, vara mer psykiskt påfrestande och svårare att avbryta i en öga-mot-öga-situation för den som intervjuas. Ett skäl till besöksintervjuer kan vara att det kan ge lite mer information att träffa en person i sitt sammanhang och i samspel med andra i hemmiljön eller på arbetsplatsen eller i skolan. Det kan t.ex. bli lättare att förstå vad personen pratar om och syftar på i svaren. Om lille Kalle får aggressionsutbrott i hemmet och i skolan så utreds dessa lämpligen genom observationer och utredande samtal i de två miljöer där utbrotten faktiskt förekommer och inte genom att t.ex. lägga in mamma och lille Kalle på BUP-klinik, som ibland sker. En sådan metod är föga ekologiskt valid. Genom att miljöerna finns med vid intervjuerna blir det lättare för uppgiftslämnare att beskriva och förklara.

Enkätproblem

Enkäter kan vara ett praktiskt sätt att inhämta uppgifter från större grupper men det finns anledning att vara observant på en hel del problem med uppgifter som lämnas i enkäter. Ibland saknas en bakomliggande logik med styrande frågeställningar, vilka skall besvaras genom att de konkreta enkätfrågorna ställs. En problematik finns kring urvalet av frågor. Utredare kan projicera in sin egen förhandsförståelse i enkätfrågorna och kan få den bekräftad av de svarande, t.ex. genom att frågor kring andra faktorer eller motevidens undviks. Enkäten kan även t.ex. på grund av okunskap eller av ideologiska skäl sakna frågor om viktiga faktorer relevanta för syfte och frågeställningar. Det förekommer enkäter som innehåller förutsättande och ledande frågor och där det är tydligt vad enkätkonstruktören vill ha för resultat. Svaren på många frågor är starkt beroende av exakt hur frågan och svarsalternativen är språkligt formulerade. Det finns även exempel på hur tillförande eller utbyte av något svarsalternativ kan radikalt förändra svarens fördelning över alternativen. Det förekommer även positionseffekter för svarsalternativ, t.ex. tendens att välja det första alternativet vid skriftlig presentation och att välja det sista vid muntlig presentation. Det kan även förekomma påverkan mellan frågor på så sätt att en fråga kan påverka svaren i en senare fråga. Vändning av svarsskalor åt andra hållet kan också starkt förändra svarsfördelningar. Andra svarstendenser kan vara ja-säger-tendens eller tendens att avge socialt lämpliga svar eller t.ex. tendens att skämta i svaren. Det kan även i formuläret saknas viktiga svarsalternativ till frågor. Det kan även förekomma svarsalternativ som inte är begripliga för den som svarar. Negationer i frågeformuleringar kan leda till felaktiga svar. En del frågor och svarsalternativ kan vara så allmänt formulerade att det är oklart hur de svarande kan ha tolkat dem, kanske inte som undersökaren avsett. En del frågor kan ställa höga krav på att minnas, t.ex. hur många gånger något skett eller när något skett. Glömska och selektiva tendenser hos minnet kan göra att svaren inte stämmer med vad som faktiskt skedde. I en del enkäter kan den svarande anse att det ligger i egget intresse att t.ex. överdriva eller förneka omständigheter (inga avtal om att vara sanningsenlig brukar ingå vid enkäter!). En svarande kan även ha ett politiskt intresse av att resultaten av enkäten blir på ett visst sätt. Det förekommer enkätsvar som är medvetet felaktiga.

Det är i en del enkäter långtifrån alla svarande som noga läser instruktioner, noga läser frågor och svarsalternativ och som noga rannsakar sitt minne och söker avge ett så korrekt svar som möjligt, s.k. optimering. En del läser inte ordentligt och slarvar mer eller mindre vid ifyllandet, s.k. satisfiering. I värsta fall är det någon annan än den tilltänkte som fyller i enkäten.

Problem med bortfall av hela enkäter eller med svarsbortfall på enskilda frågor är till skillnad från många andra mer dolda problem tydliga och kan exakt redovisas och diskuteras ofta, men det kan finnas andra viktiga felkällor som förbises. Svarsbortfallet på öppna frågor kan ofta vara stort, men de få svar som inkommer kan ha ett stort värde, t.ex. uppmärksamma utredaren på sådant som utredaren inte alls tänkt på. De som svarar bör även alltid ges möjlighet att avge fria synpunkter kring enkäten och frågeställningarna. Att enbart uppmanas de som svarar att kryssa sig fram utgör en dålig människosyn, som om de inte vore intresserade och kapabla till mer.

Validiteten hos enkätsvar är åtminstone för en del frågor mycket problematisk och något man ofta tagit alltför lätt på. Det har t.ex. vid experiment varit lätt att få många svarande att uppge att de varit med om sådant som omöjligt kan ha inträffat. Ett exempel utgör att en stor andel av grupper av holländska universitetsstudenter på fråga uppgav att de på TV sett en film av hur ett flygplan störtade i ett bostadsområde i Holland. Någon sådan film existerade inte. Ett annat exempel utgör att många i en amerikansk studie uppgav sig känna till en lagparagraf som inte existerade. Jag har tidigare nämnt det lilla enkätexperimentet med den påhittade drogen Oxy 3, som några uppgav sig ha använt. Stora suggestionseffekter kan uppkomma i svar på enkätfrågor. Enkätsvar är ofta källkritiskt sett tvivelaktiga.

Om möjligt bör enkätsvar kontrolleras mot andra uppgifter, t.ex. register eller observationer. Ibland har forskare funnit stor skillnad mellan vad människor säger att de gör och vad de enligt observation faktiskt gör. Det kan t.ex. bero på att vi föga uppmärksammar vad vi gör, att vi glömmer eller att vi vill presentera oss själva på ett positivt sätt. I enkäter kan det inte heller få några rättsliga konsekvenser att ljuga till skillnad från vid skattedeklarationer m.m. En del kan medvetet lura undersökaren.

Det diskuteras ofta hur pass representativ svarandegruppen är vid enkäter. Representativitet är dock inte nödvändig eller ens önskvärd vid en del enkäter. Om vi t.ex. vill ha in idéer om hur ett visst problem skall kunna lösas, så vill vi ha svar från dem som har idéer snarare än från ett representativt urval av personer. Om vi vill veta om en viss typ av händelse kan inträffa, så räcker det med att vi får in ett antal svar av vilka det framgår att händelsen har inträffat. Mer oklar är situationen om ingen svarar att händelsen kan inträffa. Vid jakt på hur sällsynta fenomen kan ske, så behöver inte representativa urval vara särskilt lämpliga utan man kan behöva gå mer strategiskt tillväga och söka efter uppgiftslämnare eller fenomen med olika tillvägagångssätt. En del fenomen kan vara så sällsynta att de ofta inte framträder i ens stora representativa stickprov. Det betyder inte att de saknar existens. Representativitet är för övrigt knuten till en viss tidpunkt i ett samhälles och en populations utveckling. Efter en tid kan situationen ha förändrats. Partisympati-undersökningar kan anföras som exempel. Det finns mycket annat som förändras snabbt.

Det kan vara givande för förståelsen att sitta bredvid och resonera med personer som fyller i enkäter, något som jag tror att enkätforskare i större utsträckning borde unna sig för att begripa vad de sysslar med.

Uppgiftslämnarpatologi och utredarpatologi

Med patologiska (sjukliga) fenomen avses här inte sådana som föranleder psykiatrisk diagnos, men väl fenomen som starkt stör utredningsprocessen och resultatet. Det finns många exempel på patologiska fenomen i utredningsarbete, t.ex.

- den extremt subjektiva *"tycka-tro-känna-uppleva"*-kulturen, där subjektiva fenomen hos uppgiftslämnare eller utredare felaktigt anses relevanta och insiktslöst framförs med anspråk på fakticitet
- uppgiftslämnaren eller utredaren sammanblandar sig själv med det/den/de som utreds
- utredaren är blind för relevanta omständigheter, ser inte vad som finns att se
- uppgiftslämnare kan ha gjort sina observationer och tolkningar utifrån en bestämd uppfattning
- uppgiftslämnare kan under suggestion från utredaren konstruera sådana uppgifter som uppgiftslämnaren tror att utredaren vill ha, t.ex. vittnen som vill "hjälpa" polisen genom att tillverka uppgifter
- utredaren låter en fix förhandsuppfattning eller övertygelse starkt styra och påverka arbetet, t.ex. vilka informationer som införskaffas, vilka frågor som ställs, vilka tolkningar som görs, vad som väljs in och väljs bort av uppgifter till utredningen
- uppgiftslämnare eller utredares vanföreställningar kan kontaminera en utredning
- utredare kan uppvisa en oförmåga att lyssna, vilket kan sammanhänga med "inre brus", dvs. att tänka på annat, fundera på replik, notera irrelevanta omständigheter osv.

- tidigare erfarenheter kan inverka negativt, när de förs in utan grund
- överproblemativering kan förekomma utifrån utredarens kunskaper och erfarenheter
- förnekande av delar av verkligheten eller av uppgifters relevans kan förekomma
- teori och forskningsresultat kan missbrukas genom t.ex. selektivt eller felaktigt utnyttjande
- uppgiftslämnare eller utredare begår allvarliga tankefel, t.ex. ensidigt bekräftelsesökande eller driver en favorithypotes
- uppgiftslämnare eller utredare för in egna motiv i processen, t.ex. att nå privata ekonomiska vinster, kunna förfölja eller trakassera någon, få uppmärksamhet, etablera relation till någon etc.
- besserwisser-mentalitet och självtillräcklighet
- evidensfabrikation genom t.ex. att samla in och belasta utredningen med triviala uppgifter, överdriva uppgifter, förvränga uppgifter, klä av uppgifter deras sammanhang eller förfälska uppgifter eller ljuga ihop uppgifter
- grupp tänkande (bristande verklighetsrelaterande) hos en grupp av uppgiftslämnare eller utredare
- okritisk auktoritetstro – att inte kunna kritiskt ifrågasätta även påstådda auktoriteter
- övertro på teori och forskningsresultat
- källkritiskt sett undermåliga uppgifter godtas och används
- logiskt förvirrat klippkollageutredande utan styrande frågeställningar
- metodiken besvarar inte frågeställningarna utan innebär sysslande med annat
- angivna frågeställningar besvaras inte utan andra resonemang förs på slutet
- viktiga relevanta uppgifter undanhålls/mörkas
- mänskliga resurser beaktas inte, trots att de är relevanta
- människor betraktas i alltför hög grad som objekt och erkänns inte som subjekt (tänkande, kännande och handlande varelser), vilket innebär bristande verklighetsrelaterande

Psykologisk testning

Detta tämligen utredningspatologiska område kan vara lämpligt att något beröra i anslutning till föregående punkt. Det verkar i många fall fungera som någon slags religion baserad på tro på testen.

Det förekommer olika slag av test vid t.ex. rekrytering av personal eller i samband med kliniska bedömningar eller i samband med konflikter mellan t.ex. föräldrar eller mellan förälder och socialtjänst. En typ av test är de som påstås mäta begåvningsfaktorer, t.ex. språklig eller logisk begåvning. En annan typ av test eller snarare formulär är de som påstås säga något om personlighet, personlighetsstörningar, psykiska störningar etc. En tredje typ är de vetenskapligt för det mesta inte alls eller föga vetenskapligt underbyggda projektiva testen/metoderna. Det förekommer mängder av allvarliga problem kring påstådda test, formulär och påstådda testresultat. Det finns ingen instans från samhällets sida som granskar de test eller formulär som används. Det råder en fri marknads- och konkurrenssituation, där de kommersiella aspekterna är mer framträdande än de vetenskapliga och redovisningarna i testkataloger är direkt bedrägliga genom att bristen på evidens och begränsningar samt felkällor för testen och formulären inte är något som klagas. Inte ens psykologer i allmänhet har särskilt grundlig utbildning i användning av test och bristande redovisning och vetenskapligt ohållbara påståenden är typiska för dagens svenska psykologutlåtanden, där test används. En del testanvändare som inte är utbildade psykologer eller ens har elementär beteendevetenskaplig utbildning, t.ex. personaladministratörer, lycksökande konsulter eller barnpsykiatrer kan använda sig av test utan att ha en aning om den teori och de felkällor som omger testen. Test används även i sammanhang och situationer som de definitivt inte är utprovande för, t.ex. i vårdnadskonflikter eller när en förälders omsorgsförmåga ifrågasätts av socialtjänsten och testning genomförs av förälder i ett konfliktklimat eller av ett barn efter ett omedelbart omhändertagande och i den anpassningsstress som då råder (det krävs då en helt annan referensgrupp att jämföra testpoäng med).

Ett vanligt frågetecken vid granskning av psykologutlåtanden är vad som är syftet med testningen. Ingen frågeställning finns preciserad i utlåtandet och psykologen verkar likt en zombie ha gått till testskåpet och hämtat ett antal test och låtit den testade gå igenom dem. Det finns i regel inga förklaringar kring testen. Ibland anges bara obegripliga förkortningar och vetenskapligt orienterade beskrivningar saknas regelmässigt – man besvarar sig inte med att ha en bilaga som förklarar vad testen går ut på och vilken vetenskaplig grund de eventuellt har. Det är lätt att förstå att sådana upplysningar saknas, då grunden ofta är förbluffande svag. Exempelvis kan testet ha översatts från amerikansk kultur till vår och svensk utprovning saknas och dessutom kan den lilla gruppen i USA som testet utprovats på vara föga relevant för testningen av den person som är under utredning.

Det talas ofta om att test skulle ha reliabilitet eller ”god reliabilitet”, vilket är ett felaktigt synsätt. Vad som avses är stabiliteten i mätningen, t.ex. om testet eller likvärdigt test görs om en gång till. Reliabiliteten kommer då att variera med vad det är för slags personer som ingår i den testade gruppen och beroende på situation kring testningen. Ett test har alltså ett antal olika reliabiliteter, inte en reliabilitet i allmänhet. Det är också så att ett gruppmått på reliabilitet inte säger något om reliabiliteten för en enskild individ i gruppen och inte för en enskild individ utanför gruppen heller. Exempelvis kan reliabiliteten vara noll eller låg på grund av slarvig eller

felaktig administration av test, på grund av störningar i testsituationen, på grund av negativ attityd och uppträdande hos testledaren, på grund av bristande motivation hos den testade etc.

Med validitet (giltighet) avses ofta testets samband med något annat mått av intresse eller betydelse, t.ex. skolframgång, arbetsprestation, omsorgsförmåga om eget barn. Validitetssiffror för test givet en viss grupp och situation är i regel låga, dvs. det är endast en liten eller mindre del av variationen i kriteriemåttet som kan förutsägas från testresultatet. Vid t.ex. en korrelation på $r = 0.30$ mellan testpoäng och ett mått på arbetsprestation, så kan testet förutsäga 0.30×0.30 (kvadrering av r) = 0.09 eller uttryckt i procent 9% av variationen i kriteriemåttet (arbetsprestation). Därav följer inte att testet har någon förutsäggelseförmåga i ett enskilt fall, då gruppmått inte kan generaliseras till enskilda fall i gruppen och ännu mindre generaliseras till fall utanför gruppen (som det ofta är frågan om). Att hävda att ett test har ”god validitet” i allmänhet är nonsens, då validiteten handlar om relationen (det statistiska sambandet) mellan testpoäng och olika kriterier, och för olika grupper. Självklart kan ett test ha validitetssiffran noll för en grupp och t.ex. 0.30 för en annan eller validitetssiffran noll för ett visst mått på arbetsprestation (för en viss grupp personer) och t.ex. 0.40 (16% förutsäggelseförmåga) för skolbetyg för samma grupp. Validitetssiffran kan också bli mycket olika beroende på vilket mått på arbetsprestation som används.

För s.k. begåvningsstest är det självklart att den som testas kan sänka sitt resultat genom t.ex. bristande intresse eller motvilja mot att bli testad eller tillfälliga tillstånd som trötthet, kris, sjukdom etc. Även testledarens beteende kan bidra till att sänka resultatet. Ett annat problem kring begåvningsstesten är att okunniga psykologer i sina utlåtanden beskriver resultaten som att de mätt personens intelligens eller IQ, när det i själva verket är så att testen söker täcka av mycket begränsade aspekter av personens intellektuella fungerande. Det mesta är inte täckt av ett s.k. testbatteri och detta bör klargöras i utlåtandexterna. Testen och deras syfte, underbyggnad, referensgrupper, reliabiliteter och validiteter måste förklaras i en bilaga till utlåtandet – psykologen har bevisbördan i sitt eget utlåtande. I de utlåtanden jag sett har den inte fullgjorts.

Det finns mängder av viktiga egenskaper som inte mäts av begåvningsstest, t.ex. kritiskt tänkande, kreativitet, social förmåga, omdömesförmåga vid svåra beslut, ledarskapsförmåga, estetisk förmåga och diverse andra intelligenser som ingår i ett brett folkligt (och mer begåvat!) intelligensbegrepp.. Det saknas insikt, självkritik och ödmjukhet i psykologutlåtandena.

För formulär av olika slag är det också självklart att resultatet kan påverkas av att den testade t.ex. ger en censurerad eller överdrivet positiv bild av sig själv. Detta kan ske vid t.ex. testning i samband med rekrytering eller i samband med konflikter. Exempelvis har inträffat att en förälder som argument mot den andra föräldern (som inte testats) anfört genom ett osakligt psykologutlåtande att det finns genomförda test som visat att föräldern inte är psykiskt störd eller inte personlighetsstörd eller är en god förälder (enligt det ifyllda formuläret märk väl, inte enligt observationer och referenter). Detta är nonsens därför att det finns anledning misstänka att i en konflikt avgivna svar inte är helt sanningsenliga och även beroende på bristande validitet samt svårighet att generalisera till enskilda fall. Det finns mig veterligt inga test eller formulär som kan med anspråk på saklig grund användas för att mäta föräldrars omsorgsförmåga. Observationer i naturligt förekommande miljöer är nog det närmaste det går att komma. Jag fick en gång i uppdrag av en chefspsykolog att testa en man för att skapa ett underlag för att avgöra om han skulle få förnyelse av sitt körkort. Det fanns förstås inga test som var validerade mot mått på körförmåga i trafik. Det matteoretiskt korrekta förfarandet skulle varit att låta en rutinerad bedömare (med alla möjliga andra förare som referensgrupp) på vanligt sätt avgöra om mannen fungerade som bilförare eller inte. Jag påpekade detta, men uppdraget inställdes inte.

Expertbedömningar

Experter bör göra bättre bedömningar än lekmän och gör nog det i många fall. Men det finns även många problem kring expertis. En är frågan vem som egentligen är expert och på vilka grunder. Ibland hamnar frågor hos fel expert eller utanför en anlita experts kompetensområde och ibland kan en lekman per egna erfarenheter känna till något bättre än en i frågan enbart skrivbords- eller laboratorielärd person. Det kan inträffa att en experts kunskaper och erfarenheter inte är tillämpliga på ett aktuellt fall. En lång och kanske smal utbildning och erfarenhet kan skapa en viss smalsynthet och förbiseende av andra relevanta faktorer. Frånvaro av feedback (återkoppling) vid bedömningar föreligger inom vissa områden och då kan det vara svårt att lära upp sig till expert – man får inte veta om bedömningar var riktiga eller felaktiga. Utbildning kan ibland även skapa en benägenhet att överproblematisera, dvs. att förstora problem eller se problem där det bara finns normal variation. En expert kan även tro att det som inte står i läroböckerna inte existerar, trots att det gör det. Även experter är felbara, dvs. kan vara felinformerade, kan tänka fel och förbise faktorer och vara fixerade vid tidigare erfarenheter som inte passar i en ny situation. Ibland kan förfaranden med t.ex. ”*second opinion*” eller

en tillkallad opponent eller ännu fler andra experters bedömningar användas för kritisk prövning av expertbedömningar. Det är dock möjligt att två eller flera experter begår samma fel. Frågan "Hur vet du detta?" är ofta befogad att ställa även till experter. Krav på redovisning av saklig grund föreligger även för dem. Det finns anledning iakta kritisk vaksamhet även vid anlitan­de av experter i utredningssammanhang.

Problemlösning – hinderande och underlättande faktorer

Utredningsarbete kan syfta till problemlösning och kan ha en problemlösande karaktär. Olika lösningsförslag kan prövas i ett utredningsarbete – teoretiskt eller praktiskt. Det är skillnad på bästa möjliga lösning och en tillräckligt bra lösning och lösning på försök. Faktorer som ambitionsnivå, resurser, tid, förmåga etc. finns med i bilden. Det finns mängder av faktorer som kan hindra och/eller underlätta problemlösning. En faktor som i ett fall är hinderande kan i ett annat fall vara underlättande. För att nå framgång behövs klara mål, kanske delmål och grundlig problemanalys med ett bra faktamässigt grepp om problemet. Det kan krävas kunskaper och research. Det kan också krävas kreativa processer/idésprutning i vissa faser och logisk och kritisk prövning i andra faser. Erfarenheter inom området kan underlätta. Men tidigare erfarenheter kan i ett annat fall leda till mentala fixeringar och begränsningar. Omedvetna antaganden och tankevanor kan blockera. Tankefel kan uppträda. Idéer kan avfärdas förhastat. Grupptänkande med bristande verklighetskontakt och överdriven enighetssträvan kan uppträda. Brist på feedback kan göra det svårt att bedöma lösningsförsök. Okunnighet kan göra att man inte vet vad man inte vet. Rädslor kring en öppen, kritisk diskussion kan hindra problemlösandet. Utredaren kan lägga endast ett eller för få förslag – bättre förslag kunde funnits med om tankeprocesserna fått verka lite till och idéer tagits bättre tillvara. Konsekvensanalysen för förslagen kan vara för tunn.

Anm.

Detta dokument är manuskript till föreläsningar vid *Utredarforum*, Stockholm, 30-31 mars 2006. Karaktären av föreläsningsmanus innebär att referenser inte finns angivna och det som står har tagits rakt ur mitt medvetande.

Avsnittet om psykologisk testning har lagts till 2009 och särskilt därför att denna skrift används som komplement vid utbildning av blivande personalvetare, socionomer och psykologer och det förekommer mycket bluff och bedrägerier i samband med testning.